

“היהודי התלמודי” של רוהלינג באור ביקורתי

תרגום עברי של תשובת פרנץ דליטש לכתב הפלסתר של אוגוסט
רוהלינג

פרנץ דליטש

תשובתו של חוקר המקרא פרנץ דליטש (1881) ל"יהודי התלמודי" של אוגוסט רוהלינג, פרק אחר פרק: תרגומים מסולפים, טקסטים מסורסים, השמטות, פירושים ומסקנות מסולפים. הלשון הפולמוסית היא של המחבר ומשקפת את זמנו. תורגם מן התעתיק הדיפלומטי של הדפוס.

מקור

:Franz Delitzsch, Rohling's Talmudjude beleuchtet, 2. Abdruck, Leipzig
Dörffling und Franke, 1881

מהדורה

פרויקט אבן תיבון

תאריך

2026-09-16

זכויות

רישיון קריאייטיב קומונס ייחוס (CC BY 4.0)

מזהה

urn:uuid:d304c2f8-e551-409c-89eb-83d0b4be26b3

ומאֲנִי מְדַמָּה לֹא־טוֹב.

משלי כ, כג
.....

Falsche Wage ift nicht gut. Spr. 20, 23.

תוכן העניינים

5.....	הקדמת המהדורה העברית.....
11.....	הקדמה.....
21.....	א. תרגומים מסולפים.....
27.....	ב. טקסטים מסורסים.....
34.....	ג. סילופים באמצעות השמטה.....
41.....	ד. פירושים מסולפים.....
47.....	ה. מסקנות מסולפות.....
57.....	ו. שימושים בלתי הוגנים.....
64.....	ז. דברים מפלצתיים מפינות נידחות.....
72.....	אחרית דבר.....
84.....	מראי מקומות.....
87.....	מונחון.....

הקדמת המהדורה העברית

בשנת 1871 פרסם אוגוסט רוהלינג, כומר קתולי שלימים נתמנה פרופסור בפראג, את כתב הפלסתר "היהודי התלמודי" (*Der Talmudjude*) — לקט של ציטוטים מסולפים, מקוטעים ובדויים מן התלמוד, שנועד להציג את היהדות כדת של רמייה ושחיתות מוסרית. החיבור, שרובו ככולו הועתק מספרו של יוהאן אנדראס איינמנגר "היהדות הנחשפת" (*Entdecktes Judentum*, 1700), נפוץ בעשרות אלפי עותקים והיה לאחד הכלים המרכזיים של התעמולה האנטישמית בגרמניה ובאוסטריה בשלהי המאה התשע־עשרה, בימי גל השנאה שלווה את "תנועת קרלין" — מערכת ההסתה האנטישמית שפרצה בעיר ב־1879, בהנהגת מטיף החצר אדולף קְשֶׁטְקֶר ובגיבוי מאמריו של

-
- א. (1647–1704) — Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהידלברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך קְשֶׁטְקֶר וְשֶׁמוּאֵל אופנהיימר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קניסֶכְרֶג". זה עניינו לכאן: אין רוהלינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעניינים עצומות", שם נוקב דְלִיטְש בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוהלינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "דבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — איינמנגר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.
- ב. (1835–1909) — Adolf Stoecker, מטיף החצר והקתדרלה בברלין בשנים 1874–1890, כלומר דרשנם של הקיסרים וילהלם הראשון והשני; מייסד "המפלגה הנוצרית־חברתית של הפועלים" (1878) ומנהיגה של "תנועת ברלין", שקשרה יחד התנגדות לקפיטליזם, לליברליזם ולסוציאליזם — וכרכה את שלושתם ביהודים. מנאומיו משנת 1879 ואילך, ובראשם "מה אנו דורשים מן היהדות בת זמננו", יצאה ההסתה אל האולמות הגדולים. ומכאן חומרת העניין לספר שלפנינו: דְלִיטְש הלותרני משיב לכומר קתולי, ואילו את התנועה בבירת הפרוטסטנטים הנהיג מטיף מעל בימת הדום הברלינאי. קְשֶׁטְקֶר הוציא נגדו חוברת ב־1885.

ההיסטוריון היינריך פון טרייטשקֶה^ג, ושהגיעה לשיאה ב"עצומת האנטישמים" (1880–1881), שדרשה לחסום את הגירת היהודים לגרמניה ולהרחיקם ממשרות המדינה.

מן הצד הנוצרי קם לו משיב אחד ויחיד במעמדו: פרנץ דֶלִיטֶש (1813–1890), מגדולי חוקרי המקרא והלשון העברית בדורו, פרופסור בִּלְיִיפֶּצִיג, מייסד "המכון ליהדות" (*Institutum Judaicum*) ומתרגם הברית החדשה לעברית. בקונטרס הזה, שראה אור ב־1881 וזכה עוד באותה שנה להדפסה שנייה, הוא עובר על טענות רוהֶלִינג פרק אחר פרק — תרגומים מסולפים, טקסטים מסורסים, השמטות מגמתיות, פירושים ומסקנות כוזבים — ומראה, מתוך הכרת המקורות עצמם, שאין בידי רוהֶלִינג אלא בורות חזון.

הקורא העברי מתבקש לזכור מי היה הכותב: דֶלִיטֶש כתב כנוצרי מאמין וכאיש המיסיון^ה, והגנתו על התלמוד אינה הזדהות עם היהדות אלא תביעה לאמת פילולוגית ולהגינות נוצרית. השקפתו המיסיונרית, לשונו הפולמוסית וגינוני זמנו ניכרים בכל פרק, ולא ביקשנו לרכך אותם או להסתירם: תרגמנו את החיבור כמות שהוא, כמסמך היסטורי. דווקא מתוך נקודת המוצא הזאת יש בעדותו

ג. Heinrich von Treitschke (1834–1896), פרופסור להיסטוריה בברלין, עורך "שנתוני פרוסיה" וציר בבית הנבחרים הגרמני בשנים 1871–1884 — ההיסטוריון הנקרא ביותר בגרמניה של אותם ימים. במאמרו "סיכויינו" (*Unsere Aussichten*), שנדפס באותם שנתונים ב־15 בנובמבר 1879, נפתח "ריב האנטישמיות הברלינאית", ובו המשפט "היהודים הם אסוננו" — שיהיה לימים סיסמת השבועון הנאצי "דֶר שְטִימְרֶה". מה שנתן טרייטשקֶה לתנועה לא היה טענה חדשה אלא כבוד אקדמי: מעתה נשמעה מן הקתדרה. מוקֶזן השיב לו ב־1880, ומוֹרִיץ לֶאָנְאָרוֹס פרסם נגדו את "עמדתנו" — ראו הערך "פרופסור לאזאר".

ד. Mission — מפעל נוצרי להמרת יהודים; דליטש עצמו עמד בראש מפעל כזה בלייפציג.

משקל — עדות של בר־סמכא נוצרי, שאין לחשדו באהדה יתרה, על טיבם האמיתי של המקורות שְׂרוּהֶלִינג סירס.

הקונטרס שלפנינו הוא ראשיתו של פולמוס, לא סופו, וכדאי שהקורא יידע מה בא אחריו. הוא ראה אור בְּלִיפְצִיג בראשית 1881 וזכה באותה שנה עצמה לשבע מהדורות. רוֹהֶלִינג השיב עליו עוד באותה שנה בחוברת "פְּרִנְץ דִּלְיִטֶשׁ ושאלת היהודים" (*Franz Delitzsch und die Judenfrage: antwortlich beleuchtet*, פְּרָאג 1881), וְדִלְיִטֶשׁ הרחיב את ספרו כדי להשיב לה: המהדורה השביעית, שהקדמתה נושאת את התאריך "לִיפְצִיג, אֵינְוֹקְבִיט" 1881, יוצאת כבר כ"שלמות בת שלושה חלקים" — החלק הראשון הוא הספר שלפנינו ותחתיו מנגנון הערות שוליים המשיב לרוֹהֶלִינג טענה כנגד טענה, ואחריו חלק שני, "המשך הארת 'היהודי התלמודי'", שבו נמשכת אותה מלאכה עצמה על טענות שהחלק הראשון לא הגיע אליהן, וחלק שלישי על "שלושת הזיופים" שבחוברתו של רוֹהֶלִינג. הספר נחתם שם במפתח עניינים, שאין כמותו כאן. ההדפסה השנייה שתורגמה כאן קודמת לכל זה, ומשום כך אין בה ולו הערת שוליים אחת: כל מראה מקום שבה נתון בגוף הדברים, בסוגריים. קורא המשווה אותה למהדורה מאוחרת ימצא שם הערות שאינן כאן, ומספור עמודים אחר (עמ' 18 שלנו הוא עמ' 21 שם). בשנת 1883 הוסיף דִּלְיִטֶשׁ שתי חוברות פולמוס. "מה נשבע ד"ר אֵוֹגֹסְט רוֹהֶלִינג ומה מבקש הוא להישבע" עניינה שתי שבועות: זו שנשבע רוֹהֶלִינג בקיץ 1881 בבית המשפט

ה. Invocavit — שם יום ראשון הראשון של הצום הגדול בלוח הכנסייה המערבית, קרוי על שם פסוק הפתיחה של תפילת היום — "יְקַרְאֵנִי וְאֶעֱנֶהוּ" (תהלים צא, טו; בוולגטה "Invocabit me, et ego exaudiam eum"). לותרנים נהגו לתאריך מכתבים וספרים בימי שנת הכנסייה במקום בתאריך הלוח, וְדִלְיִטֶשׁ, לותרני מְלִיפְצִיג, חותם כך את הקדמת המהדורה השביעית. בשנת 1881 חל הפסחא ב־17 באפריל, ואינווקביט — שישה שבועות לפניו — ביום ראשון, 6 במרס.

המחוזי העליון בפֶּרָאג, ולפיה ציטוטיו ופירושיהם נכונים, וזו שהציע להישבע — שרווחת בין היהודים תורה שבעל פה סודית בעניין רצח פולחני. "שח־מט לבדאי הדם רוֹהֶלֶינג וִיוֹסְטוּס" נכתבה בעיצומו של משפט טִיסְאָסְלֶר ומביאה את חוות הדעת שנתן דֶלִיטְש, בעקבות עמיתו הצעיר הֶרְמַן נֶשְטְראַק: שימוש פולחני בדם נוצרים הוא דבר שאין לו קיום כלל במושגי התלמוד. ("יוֹסְטוּס" הוא שם העט של אֶהְרֶן בְּרִימַן, שחוברתו *Judenspiegel*, "מִרְאֵת הַיְהוּדִים", שימשה את התעמולה באותן שנים.)

ואשר לאחריתו של הפולמוס. ב־1 באפריל 1882 נעלמה בהונגריה הנערה אֶסְתֶּר שוֹלִימֹנֶשֶׁי, ועל הקהילה היהודית בִּטְסְאָסְלֶר הוטלה עלילת דם; שנה תמימה עברה עד שנפתח הדיון הפומבי, ב־19 ביוני 1883. רוֹהֶלֶינג הציע

1. Hermann L. Strack — הֶרְמַן לֶכְרֶכְט נֶשְטְראַק (1848–1922), פרופסור למקרא וללשונות שמיות בברלין ותלמידו של מוֹרִיץ נֶשְטִינְשְׁנַיִדֶר; לימים האיש שמאחורי "נֶשְטְראַק־בִּילְדֶק", הפירוש לברית החדשה מתוך התלמוד והמדרש, ומייסד "מכון ליהדות" בברלין כדוגמת זה שייסד דֶלִיטְש בלִיפְצִיג. ב־12 באוגוסט 1882, בעוד פרשת טִיסְאָסְלֶר בחקירתה, פרסם ב"עיתון הכנסייה האוונגלי" (*Evangelische Kirchen-Zeitung*) חוות דעת שקבעה כי בכל ספרות ההלכה אין רמז לשימוש פולחני כלשהו בדם, ואדרבה — אכילת דם אסורה בדיני הכשרות איסור גמור. בעקבותיה הולך דֶלִיטְש ב"שח־מט": הצעיר מן השניים בחמש ושלושים שנה הוא שהקדים כאן את המבוגר. ב־1891 קיבץ נֶשְטְראַק את החומר כולו בספרו על "אמונת הדם" (*Der Blutaberglaube*), שהיה מאז לכלי הנשק הקבוע כנגד עלילות הדם.

2. Justus (Aron Israel) Brimann — אֶהְרֶן יִשְרָאֵל בְּרִימַן (1859–1934), יליד דוֹלִינָה שבמחוז בוֹטְשְׁאָנִי ברומניה, יהודי שהתנצר — נטבל כפרוטסטנטי בברלין ב־1881 ולימים עבר לקתוליות. תחת שם העט "ד"ר יוֹסְטוּס" פרסם ב־1883, בדפוס בוֹנִיפֶצִיוּס שבפֶּדְרֶבוֹרן, את "מִרְאֵת הַיְהוּדִים": מאה חוקים "שנחשפו זה עתה" ועודם נוהגים כביכול, בדבר יחסם של היהודים לנוצרים, והם מובאות מסולפות מן השולחן ערוך — אותה מלאכה עצמה של רוֹהֶלֶינג, שאת פולמוסו אימץ. יַעֲקֹב אָקֶר, שהמליץ עליו לרוֹהֶלֶינג כיועץ לענייני תלמוד, הוציא ב־1884 חוות דעת על החוברת בשם "מראת היהודים" לאור האמת. ב־1885 הורשע בְּרִימַן בווינה בזיוף מסמכים ונדון למאסר ולגירוש. שם העט הוא שמסביר את כותרת חוברתו של דֶלִיטְש: "שח־מט לבדאי הדם רוֹהֶלֶינג וִיוֹסְטוּס".

להישבע בבית המשפט שדין ישראל מחייב שימוש בדם נוצרים. ביולי 1883 פרסם הרב יִזְחָל שְׁמוּאֵל בִּלְזֶה בְּלוֹז' בווינה סדרת מאמרים בשם "הצעה לשבועת שקר" (*Ein Anerbieten zum Meineid*), וכינה בהם את רוֹהֶלִינג בור, בדאי ומזייף מקורות. רוֹהֶלִינג תבע אותו על הוצאת דיבה — ובכך העמיד את התלמוד עצמו לדין. בִּלְזֶה אסף חומר רב, והמזרחנים תְּאֹדֹר גִּלְדֶקֶה וְאֹגוֹסְט וִינְשֶׁה הכינו חוות דעת מומחים; ב־1885, זמן קצר לפני פתיחת הדיון, חזר בו רוֹהֶלִינג מתביעתו. מעמדו כמלומד לא שרד את הפרשה והוא איבד את הקתדרה שלו, אף שהעיתונות האנטישמית הוסיפה לצטט אותו עוד עשרות שנים. בִּלְזֶה ייסד ב־1884 את השבועון "אֶסְטֶרִיכֶיִשֶׁה וּוְכֶנְשֶׁרִיפֶט" להגנת זכויותיהם של יהודי אוסטריה. הפילולוגיה שבספר הקטן הזה היא שסיפקה לאותה מערכה את תחמושתה.

ח. (1850–1923) — Joseph Samuel Bloch, יליד דוקלה שבגליציה, בן אופה שגדל ביישיבה והשלים לימודי אוניברסיטה במינכן ובציריך; רב הקהילה בפֶּלְזֶה בִּלְזֶה בְּלוֹז' דודו, שכונת פועלים בווינה, ומ־1883 עד 1895 גם ציר בבית הנבחרים האוסטרי. כדי שרוֹהֶלִינג יוכל לתבוע אותו על הוצאת דיבה נאלץ הפרלמנט להסיר את חסינותו (12 בפברואר 1884), והאנטישמי גְּאֹרְג פֶּון שְׁנֶגֶר ניצל את הדיון כדי להשמיע את עלילת הדם מעל דוכן הפרלמנט. תכסיסו של בִּלְזֶה במשפט לא היה להתווכח על פירושם של הקטעים, אלא לתבוע שהתובע יראה תחילה שהוא יודע לקרוא אותם — ובזה נפל התיק. באותה דרך המשיך גם אחר כך: ב־1893 העמיד לדין את הכומר יִזְחָל דֶקְרֶט ואת המומר פֶּאֹלֹס מֶאֶר על עלילת דם בדויה, ושלוש הנאשמים — השניים ועורך העיתון שפרסם אותה — נדונו למאסר. את השבועון שייסד ב־1884 ערך עד סוף ימיו.

ט. Theodor Nöldeke und August Wünsche — שני מזרחנים נוצרים, לא מגיני היהדות: תְּאֹדֹר גִּלְדֶקֶה (1836–1930), פרופסור בִּשְׁטֶרְטְבוֹג וְגֶדוּל הפילולוגים השמיים של דורו (*Geschichte des Qorāns*), וְאֹגוֹסְט וִינְשֶׁה (1838–1913), תאולוג פרוטסטנטי ומורה בִּדְרֶזְדֶן שתרגם לגרמנית את המדרשים ב"ספרייה הרבנית" שלו (1880–1885), ואחר כך את חלקי האגדה שבתלמוד הבבלי. בזה כוחה של העדות: את ציטוטי רוֹהֶלִינג בדקו האנשים שהמקורות עצמם היו בידיהם בגרמנית, וכל קורא גרמני יכול היה לבדוק אחריהם — ורוֹהֶלִינג, שכל כוחו בכך שמקורותיו סתומים בפני קוראיו, לא היה יכול לעמוד מולם.

המהדורה תורגמה מן התעתיק הדיפלומטי שהתקין הפרויקט מן העותק הסרוק שבאוסף פריימן שבספריית האוניברסיטה של פֶּרְנָקְפוּרְט עַל הַמַּיִן — ההדפסה השנייה של 1881, 66 עמודי סריקה, מזהה קבוע urn:nbn:de:hebis:30:1-102632. התעתיק, התרגום וכלי המהדורה פתוחים כולם ברישיון CC BY 4.0. בקורא הדו־לשוני מיושרות הפסקאות העבריות מול מקבילותיהן הגרמניות; מספרי העמודים של הדפוס משוקעים בגוף הטקסט, והגרמנית מובאת כלשונה, באורתוגרפיה של 1881 ובכלל זה ה־f הארוכה ושיבושי הדפוס המקוריים.

ואלה מנהגי המהדורה: טענותיו המצוטטות של רוֹהֶלֶיֶנְג מסומנות בפס צד, כדרך שסימן אותן דִּלִּיטְשׁ בגופן מוקטן; הערות המתרגם מובחנות מגוף הטקסט במסגרת מקווקוות; מראי המקומות התלמודיים ניתנו בצורה העברית המקובלת (למשל: יומא יח ע"ב תחת Joma 18b). שמותיהם של אנשים, מקומות ובתי דפוס שאינם שגורים בעברית — שמות לועזיים ושמות תלמודיים נדירים כאחד — מנוקדים בכל הופעה, וכן מילים בודדות שהקשרן אינו מכריע מיד את קריאתן; שמות מקרא וחכמים הרגילים בפי הקורא (משה, עזרא, רש"י, הרמב"ם) ושמות הארצות והערים המוכרות נשארו ככתבם. התרגום נעשה בידי פרויקט אבן תיבון בסיוע כלים ממוחשבים והוא ממתין לביקורת אנושית; הערות ותיקונים יתקבלו בברכה.

פרויקט אבן תיבון, אלול תשפ"ו (אוגוסט 2026)

הקדמה

Vorrede.

[3] דומני שמלכתחילה צריך להיות ברור לכל מי ששנאת הגזע לא העבירה אותו על דעתו, כי מספר כגון "היהודי התלמודי" של רוהלינג (מהדורה שישית, 1878), המגיע עד כדי חידוש החשד — וכמעט אף האשמה — שהיהודים משתמשים שנה־שנה, לצורכי דת, בדם נוצרים שהושג ברצח, אין לצפות להצגה ולשיפוט צודקים והוגנים של היהדות.

מאז בוקסטורף הזקן וְנִיְנְיִיל^א נוצל התלמוד בידי חוקרים בעלי למדנות עמוקה כְּלִיטְפוּט וְשִׁטְנֵן^ב כמכרה לידיעת קדמוניות היהודים ולביאור כתבי הברית החדשה. אולם בעיני רוהלינג חיבוריהם של האנשים הללו כמו אינם קיימים. הוא נשען אך ורק על אִיִּינְמֶנְגֶר^ג, ומכל דבר מקומם שהלה ליקט מן התלמוד הוא מרכיב כתב־פִּלְסְטֶר מסית, המוקיע את היהודים כאומה מתועבת שיש לה בתלמוד כתב־היתר לרצח, לשבועת שקר, למרמה ולפריצות בהמית. לשיטתו, הכנסייה שלו עצמו הייתה שרויה אפוא בטעות גדולה כאשר הדפיסה את נוסח התלמוד, לאחר נְשִׁמְקֶקוּס מוֹיִנְסֶר^ד טיהר אותו מכל דבר העוין לנצרות במובנו

א. Buxtorf dem Aelteren und Wagenfeil — יוֹהֶנְס בוקסטורף הזקן (1629–1564), פרופסור לעברית בְּכֵל ומחבר "בית הכנסת היהודי" והמילון הארמי־תלמודי־רבני — הוא "מילון התלמודי" שְׂדֵלִיטְשׁ מוכיר בפרק ז'; ויוֹהֶנְס בְּרִיטְטוֹף וְנִיְנְיִיל (1705–1633) מְאֶלְטוֹרְף, שבספרו *Tela ignea Satanae* (1681) הדפיס כתבי פולמוס יהודיים נגד הנצרות בצירוף תשובות. שניהם נוצרים ולא אוהדי יהדות, ובכל זאת עבדו במקורות עצמם — חו נקודתו של שְׂדֵלִיטְשׁ: מאז ימיהם משמש התלמוד מכרה לידיעת קדמוניות ישראל, ואילו רוהלינג נוהג כאילו לא נכתבו.

ב. wie Lightfoot und Schöttgen — ג'ון לִיטְפוּט (1602–1675), חוקר עברית אנגלי, רְכִּיטְטֶאן וְשִׁטְנֵן (1687–1751) הסקוני — שניהם חיברו "שעות עבריות ותלמודיות" (*Horae Hebraicae et Talmudicae*), פירושים לברית החדשה מתוך ספרות חז"ל. הם המופת שְׂדֵלִיטְשׁ מציב: חוקרים נוצרים שקראו בתלמוד כדי להבין את עולמו של ישוע, לא כדי ללקט ממנו כתב אישום.

של הקונציל הטרידנטני¹, וציננה שמעתה אפשר לקרוא בו לא רק בלא פגיעה באמונה אלא אף לתועלת (*non modo citra impietatem, verum etiam cum fructu*).

4| רוב הקטעים שמהם הוא שואב את האשמותיו נשארו באותה מהדורה בלא שנגעו בהם.

תולדות הספרות היהודית הועלו לדרגת מדע העומד בדרישות הזמן החדש בידי צונץ, רפפורט, לוצאטו וקטיינשניידר², בסיועם של מלומדים נוצרים,

ג. (1647–1704) — Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהידלברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך קמלשון וקטיינמר וקמלשון אופנהיימר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קניגסברג". חזר עניינו לכאן: אין רוהלִינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דליטש בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוהלִינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "דבי אליהו". חזר ההפרש שבין השניים — איינגנגר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

ד. Marcus Morinus — מרקו מריני מבֶרְלֶשֶה (1541–1594), חוקר עברית איטלקי ומצנור מטעם האפיפיור, שעל פיו נערכה הגהת התלמוד לאחר ועידת טרנט. הטענה שבפי דליטש היא טענת סתירה פנימית: כנסייתו של רוהלִינג עצמה התירה להדפיס את התלמוד לאחר שטוהר, וציננה שמעתה אפשר לקרוא בו לא רק בלא פגיעה באמונה אלא אף לתועלת — ואילו רוהלִינג מוצא באותו ספר כתב־היתר לרצח ולשבועת שקר.

ה. tridentiner Konzil — ועידת הכנסייה בטרנטו (1545–1563), שקבעה את עיקרי הקתוליות שכנגד הרפורמציה.

ו. Zunz, Rapoport, Luzzatto, Steinschneider — ארבעת מייסדי מדע היהדות: לאופולד צונץ (1794–1886) בברלין, שלמה יהודה רפפורט (ש"ר, 1786–1867) בפראג, שמואל דוד לוצאטו (שד"ל, 1800–1865) בפדובה ומוריץ קטיינשניידר (1816–1907), אבי הביבליוגרפיה העברית. "בסיועם של מלומדים נוצרים, שאני רשאי למנות את עצמי עמיהם" — דליטש אינו מתנשא כאן אלא נמנה בעצמו: הטענה היא שקיים מקצוע, ורוהלִינג עומד מחוצה לו.

שאני רשאי למנות את עצמי עמהם. התקדמות זו אינה קיימת מבחינת רוֹהֶלֶיִנְג. גם כל המובאות שאינן תלמודיות, שבהן הוא משלים ומחריף את דיוקן־הכזב שלו ליהודי התלמודי, נשאבו מֵאִיִּן־מִנְגֶּר; וזה הקדיש עשרים שנה מחייו לציד ולצבירה של זוהמה ורעל בספרים יהודיים, בלא הבדל מאיזו תקופה ומאיזה מחבר.

בתוך כך אין רוֹהֶלֶיִנְג נוהג כלל כפי שאפשר היה לצפות מנוצרי מאמין. מלבד העובדה שלשונו חסרת אהבה, יהירה ולעגנית — לשון שאינה עשויה לשכנע את היריב אלא רק להכעיסו — הוא מתעלם כמעט לחלוטין מכך שגם תורת הברית הישנה, אף שהיא לוקה בכל חסרונותיו של שלב מקדים, מקורה בהתגלות אלוהית ממש כבשורת הברית החדשה. העובדה שהיהדות מתמידה בשלב מקדים זה ומתבצרת בו באמצעות התלמוד היא עובדה בתולדות הדתות; ואם אנו מאמינים בדברי הנבואה, מצב זה לא יישאר כך לעולם, אך לפי שעה גם אי־אפשר לשנותו בכפייה. אם אנו מעמידים אפוא את התלמוד לפני בית־דינה של ביקורתנו, אל לנו לשכוח שהוא נבנה על יסוד הברית הישנה, ושהתורה שבעל־פה, הערוכה בו כאוסף משפטי שהתפתח במהלך ההיסטוריה, אינה כשלעצמה יצירה שרירותית, אלא תוצאה טבעית והכרחית מן הצורך לפרש את לשונו של חוק משה — לשון שלעתים קרובות הייתה תמציתית מדי, ובמרוצת הזמן אף נעשתה בלתי מובנת.

[5] כאשר בתלמוד נמתחת עד בלי מידה תודעת מעמדו המיוחד של ישראל בקרב העמים, וכאשר הצד הטקסי של התורה מתפתח עד שרוח החוק נחנקת בתוך אות החוק — גם בשקלנו כל זאת אסור לנו להתעלם מכך שאלוהים עצמו נתן את עמו בכבלים ובגבולות עד לבוא עת הסרתם, ומכך שמעמד מיוחד זה יועד לעם מכוח בחירת האל וקריאתו. מנקודת מבטנו הנוצרית אנו

משוכנעים שתקפן של התקנות הללו פג, ושעקרון הלאומיות בדת שוב אינו זכאי להתקיים; אלא שהיהודי מסרב להכיר בנצרות כדת שבה התגשמה הנבואה ובה מצויה הישועה המהותית. אנו מצטערים על כך, אך כדי לשפוט אותו בצדק עלינו להעמיד את עצמנו במקומו. ב"יהודי התלמודי" של רוהֶלֶינג אין זכר לניסיון כזה להיכנס לנקודת מבטו של היריב.

אמת היא שמזכות־היתר של ישראל כעם התורה, הנחשבת בעיני התלמוד לבת־קיימא, הוא גוזר כללים משפטיים המבחינים בין יהודים ללא־יהודים בקביעת החובה והאחריות לעונש — הבחנה העומדת בסתירה בלתי נסבלת לעיקרון ההומניות הנוצרי, או כפי שאפשר גם לכנותו, המודרני. חשיפתם של כללים משפטיים אלה, שנקלטו בקובצי ההלכה הבת־תלמודיים, היא העוקץ העיקרי בחיבורו של רוהֶלֶינג.

[6] ואולם: ראשית, כבר בתלמוד עצמו ניטל עוקצם של כללים אלה באמצעות לא מעט אמירות־נגד מפי מורים דגולים; שנית, זה מכבר — מאז פתחה הופעתו של משה מֶנְדֶּלְסֹן עידן חדש ליהדות — הורשעו כללים אלה כחוקי עוול, ולא מנקודת המבט הרפורמית בלבד; ושלישית, אין כל יסוד לחשד שהשוויון בפני החוק שהעניקה הָאֻטוֹרִיטָרִיָּה ייענה מצד היהודים בכפיות טובה נבזית, באמצעות דבקות באותם כללים של אי־שוויון משפטי. כאשר תינתק היהדות מן התלמוד בתחום זה, תכבה גם אותה קנאות יהודית שעדיין מאיימת לא אחת על מי שעוברים מן היהדות אל הכנסייה; ויש לקוות שתכבה גם אותה שנאת גזע בלתי־נוצרית הממדרת את חייו אף של היהודי הנטבל. הן מייסד הנצרות היה יהודי, ואלמלא נעשו יהודים לנוצרים — כלומר למאמינים במשיח — לא הייתה בעולם נצרות כלל.

אולם אני מוחה בכל תוקף נגד הקשר שרוֹהֶלֶיִנְג קושר בין התלמוד לבין אותם ערפדים המוצצים את לשד איכרינו; אותם מהמרי בורסה המטפסים מעלה במעשי תרמית על ידי רווח בלא עבודה; אותם אצילי ממון המסרסרים בנערות נוצריות למען הוללותם; ואותם סוחרי תועבה המתעשרים מגירוי התאוה. מוסר התלמוד טהור ומחמיר דיו כדי לגנות את מעשיהם של בני־בליעל אלה. הם ממיטים חרפה על היהדות לא פחות משהם ממיטים חרפה על החברה האנושית, ורק עצימת־עיניה של המדינה היא שגידלה את שרץ הנחשים הזה ומוסיפה לסבול אותו. האם אפשר להטיל על הבשורה את האחריות לזוועות האינוויזיציה? על השליח פֶּאוּלוֹס — את האחריות לזוועות הַנִּיקוֹלָאִיטִים?

[7] על הרפורמציה⁷ הגרמנית — את האחריות לזוועות מלחמת האיכרים⁸? ומה היה רוֹהֶלֶיִנְג אומר אילו הסיק אדם מן הקאנונים⁹ וְהַדְקְרֶטְלִים¹⁰ את זוועות הפריצות והרצח שפרחו בימי שלטונם של אֶלְכְּסַנְדֵּר השישי¹¹ ובתו לִוְקָרְצֶה?

גם הטענה שבכל מקום שבו התלמוד מדבר בעובדי אלילים כוונתו לנוצרים — שקרית היא בעיניי. אמנם בעיני התלמוד הפולחן הנוצרי הוא עבודה זרה, ככל

ז. Nikolaiten — כת נוצרית קדומה שחזון יוחנן ב, ו וטו מוקיע את מעשיה — זנות ואכילת זבחי אלילים. המסורת הכנסייתית ייחסה אותה לניקולאוס שבשבעת הדיאקונים (מעשי השליחים ו, ה), ובפולמוס נחשבה למי שהפכה את חירות פאולוס מן החוק להפקרות. דליטש שואל: היעלה על הדעת להטיל את מעשיה על פאולוס?

ח. Reformation — תנועת הפילוג הפרוטסטנטית מן הכנסייה הקתולית במאה השש־עשרה.
ט. Bauernkrieg — מרד האיכרים בדרום גרמניה ובאוסטריה (1524–1525), הגדול בהתקוממויות העם באירופה שלפני המהפכה הצרפתית. המורדים נשענו על חירות הבשורה שהכריז לותר, ולותר עצמו קרא לדכאם; המרד הוטבע בדם ונפלו בו עשרות אלפים. גם כאן: אין הרפורמציה נושאת באחריות למה שנעשה בשמה.

י. kanonisches Recht, Canones — משפט הכנסייה הקתולית, שנאסף בקובצי ה"קאנונים".

יא. Decretalen — איגרות אפיפיוריות בעלות תוקף משפטי, מעמודי התווך של המשפט הכנסייתי.

פולחן שאיננו יהודי על פי התורה; אולם "עובדי הכוכבים והמזלות" שבתלמוד אינם אלא עובדי האלילים, ותיאורם אינו מניח פירוש אחר. בכלל, בתלמוד מצויות רק התייחסויות ישירות מעטות עד זניחות לנצרות, ואפילו המעטות אינן כולן ודאיות. בימי הביניים, אמנם, משתנה הדבר. אך האם הערצת מרים, הקדושים, השרידים הקדושים והצלמים לא דמתה באמת דמיון מטעה לפולחן אלילי? עדיין נותר הבדל מהותי, ניכר לעיניהם של המעמיקים לראות והשופטים בהגינות; אלא שעל כך נוספו הרדיפות העקובות מדם, שישבו והתחדשו מעת לעת, ואלו היו מוכרחות לחזק אצל הנרדפים את האמונה שרומא הנוצרית (אָדום) אינה טובה במאומה מרומא האלילית.

העוול המשווע לשמים שעוללו נוצרים בשם — לא רק במעשים אלא גם במחדלים — ליהודים, הרחיב את הקרע בין בית הכנסת לכנסייה הרבה מעבר לניגוד שכבר היה קיים. ובעת החדשה, כאשר גישרה הָאֶמְנָצִיפִּצְיָה על התהום, קנתה לה בתוך הכנסייה עצמה — ולמרבה הצער דווקא בכנסייה הפרוטסטנטית — אחיזה, אם לא שלטון, תאולוגיה הכופרת בראשית חייו המופלאה והחפה מחטא של ישוע,^[8] ומפשיטה אותו מן הכבוד האלוהי המאוחד באישיותו עם האצילות האנושית. האם מפליא אפוא שהיהדות מוצאת בכך אישור לדעה הקדומה שלה נגד הנצרות, ומורידה את הָאֶל־האדם, כאילו היה אליל, אל תחום המיתוס? זה כעשר שנים אני עוקב בזעם ובכאב עמוק אחר החוצפה חסרת ההתחשבות ההולכת וגוברת, שבה מושמצת הנצרות מצד היהודים כענף של היהדות שהתנוון לאלילות; ישוע המשיח

יב. Alexander VI. und seine Tochter Lucretia — רודריגו בורג'יה, אפיפיור בשנים 1492–1503, ובתו לוקרציה: שלטון שנעשה שם נרדף לנפוטזם, להרעלות ולהפקרות מינית בחצר האפיפיור. "שפרחו בימי שלטונם" — הפריצות והרצח שרווחו באותן שנים; טענת דליטש היא שאיש אינו גזור אותם מן המשפט הקאנוני, כשם שאין לגזור את פשעי היהודים מן התלמוד.

מושפל לדרגת תופעה חסרת חשיבות שאפילו איננה מקורית; והיהדות מוכרות כדת העולם של העתיד. נדמה היה שהיחס הישן אכן התהפך: הנצרות נדחקה למגננה מול היהדות. בכתב־העת שלי "זרע התקווה" (*Saat auf Hoffnung*) חזרתי וחזיתי משנה לשנה איזו תגובת־נגד תעורר ההתנשאות העצמית הזאת. נִמְסִיס כבר כאן, והרוע בא על עונשו באמצעות רוע. מתאמתת תובנתם משכבר של ידידי ישראל האמיתיים: השוויון הפוליטי המוחלט, שמימושו חייב את המדינה להשיל מעצמה את נצרותה, גם אינו אושר בר־קיימא ליהודים. שנאת הגזע מרימה את ראשה באופן מאיים והולך; ומכיון שהיא נתונה במבוי סתום שממנו תוכל לצאת רק בנסיגה בלתי־ליברלית, התנהגותה נעשית טרגי־קומית יותר ויותר. גם שמרנים ומאמינים מלכים את האש, ומעטים בלבד הם אלה שאהבת ישוע ואהבת העם שממנו יצא שזורות זו בזו בקרבם. שאלת היהודים היא ביסודה האחרון שאלה דתית. בסופו של דבר מדובר ביחס למשיח — האבן הנושאת, אך גם מרסקת. תפקידה של הכנסייה הוא להראותו ליהודים באור הנכון; ואולם היא הסתירה אותו מהם אף יותר משהסתירו התלמוד. שכן בעיני היהודי לא רק דבר הנבואה של הברית הישנה מכוסה בצעיף משה², 9] אלא שגם אישיותו של ישוע המשיח מכוסה בצעיף הכנסייה, הספוג מקצתו בדם האינקוויזיציה ומקצתו ברעל המדע המודרני³.

אכן, על הכנסייה להאשים את עצמה שבהתנהגות בלתי־נוצרית ובמדע חסר אמונה הסתירה מן היהודים את מושיע העולם; אולם ב"יהודי התלמוד" של

יג. der Schleier Mofe's — שמות לך, כט—לה: משה כיסה את פניו במסווה בשובו מן ההר. פאולוס דורש את המסווה הזה (אל הקורינתים ב ג, יג—טז) כמונח עד היום על לב הקוראים בברית הישנה, ואינו מוסר אלא במשיח — הנמקה נוצרית קלאסית לכך שאין היהודים רואים את הנבואה כמכוונת אל ישוע. דליטש הופך את הדימוי כנגד הכנסייה: על צעיף משה הוסיפה היא צעיף משלה, המכסה את ישוע עצמו.

רוֹהֶלִינְגַּאן אין נשמעת ולו מילה מהאשמה עצמית זו. טוב ונכון אמנם להוכיח מן התלמוד את מה שכבר עולה מתורת משה: שהיהדות אינה יכולה להיות הדת המוחלטת. אולם הפולמוס של אֵיִן־מַגֵּן, נְשׁוֹהֶלִינְגַּאן חידש, משכנע רק נוצרים פתאים, ולעומת זאת ממלא את היהודים מרירות, מפני שהוא חד־צדדי, חסר מידה, יצרי ועיוור. יש לי סיבה טובה להניח שאילו ביקש רוֹהֶלִינְגַּאן ללקט קטעים מכתבי לוֹטֶר באותה מגמתיות, היה סבור שעלה בידו להוכיח כי הלותרניות היא כפירה המיוסדת על הפרת נדרים, מחללת את קודשי הכנסייה, מטונפת ושטנית בתכלית.

לתאולוג קתולי־רומי יש דווקא סיבה שלא להיחפז בביקורתו על הרבנות. כלום אין עקרון המסורת^{טו} של ועידת טֶרֶנֶט מקביל הקבלה מדהימה לעקרון הרבני? וכלום אין יתרונו של האחרון על הראשון בכך שלא הוליד תוצאה הרת אסון כאיסור הרומי על קריאת המקרא^{טז} בידי הדיוטות?

יד. modern wissenschaftliches Gift, ungläubige Wissenschaft — "מדע" כאן הוא Wissenschaft — המחקר האקדמי, וכאן התאולוגיה הפרוטסטנטית הביקורתית של המאה התשע־עשרה: "חיי ישוע" של דוד פרידריך נֶאָטֶראוס (1835), שקרא את הבשורות כמיתוס, אסכולת טיבינגן של פרדיננד כריסטיאן בֶּאָר, ו"חיי ישוע" של אֶרְנסֶט רֶנָּאן (1863). היא הכופרת, כאמור למעלה, בראשית חייו המופלאה והחפה מחטא של ישוע; דליטש מונה אותה — לצד דם האינקוויזיציה — בין מעשי הכנסייה שהסתירו את ישוע מעיני היהודים.

טו. das tridentinische Traditionsprinzip — בישיבתה הרביעית (1546) קבעה ועידת טֶרֶנֶט שאמת הבשורה כלולה "בספרים הכתובים ובמסורות שאינן בכתב", ושיש לקבל את שתיהן ביראה שווה; ורק הכנסייה מוסמכת לפסוק בפירוש הכתוב. ההקבלה שדליטש מצביע עליה: תורה שבעל פה בצד תורה שבכתב, וחכמים בעלי הסמכות לפרשה. לפרוטסטנט כדליטש שתיהן חורגות מן הכתוב לבדו — ומכאן העוקץ: קתולי התוקף את הרבנים על שהעמידו מסורת בצד מקרא תוקף את עקרון כנסייתו.

[10] אך לא אוסיף לעסוק בטענות־הנגד שהיהדות יכולה להשיב בהן לגינויי התלמוד, מתוך תולדות הדוגמות הרומיות, חובת הפרישות, האינקוויזיציה, המוסר הישועי וכיוצא באלה.

התלמוד הוא אולם דיונים שבו קולותיהן של חמש מאות שנה נשמעים בערבוביה. אפשר להבין שלצד דברי טעם נשמעים שם גם דברי הבל, לצד שניות גם סכלות גמורה, לצד אהבת הבריות גם חוסר סובלנות חמור, ולצד אמונה גם אמונות טפלות מגוחכות — בייחוד אם מביאים בחשבון את אופייה של התקופה שהוא פרייה. מילים מכוערות ומילים עמוקות, שרוח הברית החדשה בהן, מזמזמות שם זו בצד זו. אך רוֹהֵלִינְג שיפד את זובי הבשר והזבל המבחילים ביותר שיכול היה למצוא אצל אֵיִזֶנְמַנְגֶר; מן הפרפרים המעופפים בתלמוד אינו יודע דבר ואינו רוצה לדעת דבר.

כבר ב־1877, בעמ' 183 ואילך של "זרע התקווה", תיארתי את "היהודי התלמודי" שלו כחיבור שלא נולד מרוח המשיח ולא מרוח האמת, ושם נימקתי זאת באופן כללי. הדפים הבאים מבססים זאת בפרטים ובדוגמאות. יש לקוות שדי בהם כדי להוכיח לכל מי שנכון לתלמוד, כי השואבים מחיבור זה את ידיעתם על היהדות רואים שלולית כמקור מים. שנאת הגזע, כמובן, תוסיף להישבע בשמם של מאר וְרוֹהֵלִינְג. החיה משגשגת; אספות עם מתכנסות כדי

טז. das römische Verbot der Bibel für die Laien — הכלל הרביעי שבמפתח הספרים האסורים (1564), שיצא מוועידת טֶרֶנט: אין הדיוט קורא במקרא בלשון עמו אלא ברשות בכתב מן הבישוף או מן האינקוויזיטור. זו "התוצאה הרת האסון" שבה, לדעת דליטש, עדיף העיקרון הרבני על הרומי: היהדות העמידה אף היא מסורת בצד מקרא, ואף על פי כן חייבה כל אדם מישראל בקריאה בתורה ולא סגרה אותה מפני ההדיוט.

יז. Jesuitenorden — מסדר קתולי שנוסד ב־1540; בפולמוס בן הזמן שימש שם נרדף למוסר מתפתל.

לגדלה; ויש יסוד לחשוש שבקרוב יבקשו להיפטר מן המגפה הזאת של החברה האנושית^{יט} באמצעות תרופות רדיקליות מימי הביניים.

יח. Marr und Rohling — וילהלם מאר (1819–1904), עיתונאי מהמבורג, מחבר "ניצחון היהדות על הגרמניות" (1879) — חוברת שיצאה בשנה אחת בשתיים־עשרה מהדורות; מייסד "ליגת האנטישמים", והאיש שהנחיל לשיח את המילה "אנטישמיות". חידושו הוא שהשנאה אינה דתית אלא גזעית: לדידו אף הטבילה אינה מועילה, ולכן אין תקנה. דליטש מצמידו לרוהלינג כשני קטבי תנועת 1879–1881 — מאר נותן לה את הנוסח הגזע־החילוני, ורוהלינג את הכיסוי התאולוגי ה"מלומד" מן התלמוד; שנאת הגזע נשבעת בשם שניהם כאחד.

יט. die Peft der menschlichen Gefellschaft — היהודים — אך לא בפי דליטש: הוא חוזר כאן, בלעג מר, על כינוים בפי אספות העם שתיאר במשפט הקודם. "התרופות הרדיקליות מימי הביניים" הן גירוש, גטו, המרה בכפייה ופרעות; בשנת כתיבת הדברים (1881) כבר פרצו הפרעות ברוסיה. למעלה בהקדמה אמר דליטש על קומץ הנוכלים שהם "ממיטים חרפה על החברה האנושית" — וכאן ההמון עושה מגפה מן האומה כולה.

א. תרגומים מסולפים

I. Falfche Ueberfetzungen.

[11] עמ' 36: (שם אנו קוראים): "חביבים דברי כותבי התלמוד מדברי התורה."

המילה נְשֻׁקָּהֶֿלֶיֶנָּה מתרגם שלא כהלכה "כותבי התלמוד" היא אותה מילה עצמה המתורגמת בברית החדשה, ובצדק, "סופרים". זה התואר סופר, שעזרא הוא הראשון הנמשא אותו; עזרא ז, יא מראה כיצד יש להבינו. הצירוף "כותבי התלמוד" חסר היגיון במיוחד, מאחר שמלכתחילה נועדה התורה שבעל־פה להימסר רק במסורת שבפה. "חביבים דברי סופרים מדברי תורה" — כך אומר המאמר. משמעותו ברורה: ערכו בעיני האדם של פסוק סתום נופל מערכו של פירוש מוסמך.

עמ' 38: הרמב"ם אומר: "יראת הרב היא יראת אלוהים."

תרגום מגוחך! כך נאמר בקטע: כשם שנצטווה אדם בכבוד אביו ובמוראו, כך הוא חייב בכבוד רבו ובמוראו יותר מבכבוד אביו ובמוראו; שכן אביו הביאו לחיי העולם הזה, ורבו, המלמדו חכמה, מביאו בכך לחיי העולם הבא. זה מאמר תלמודי שהרמב"ם חוזר עליו כאן. אין הוא עוסק ברב מכוח תפקידו.

[12] עמ' 49: התלמוד מספר שרב אחד נשך את ראשו של נחש, וכן הלאה.

זוהי מעשייה מפי רב יהודה הינדא, הרפתקה בים המסופרת בבבא בתרא עד ע"ב. נחש כרוך סביב אבן טובה, ועלם גוי' (השוו קידושין קיב ע"א) יורד מן הספינה אל המים כדי לקחתה — ואז בא הנחש ומבקש לבלוע את הספינה. איינמנגר¹ ממשיך ומתרגם (כרך א, עמ' 409): "אז באה עורבת ונשכה את ראשו של הנחש" וכו'. ובצדק, שכן פּוֹשְׁקֶנְצָא פירושה נקבת העורב, ובגרמנית Rabin. אך רוהלינג הפך את Rabin ל־Rabbiner — את העורבת לרב! "אך כדי שלא לשלול מן האדונים הרבנים את הסיכוי להרוויח משהו מן העסק — הוא אומר בעמ' 26 — הריני מתחייב ברצון גם במהדורה השישית לשלם אלף

א. ein junger Amoriter — בתלמוד (בבא בתרא עד ע"ב) "בר אַמוראי", ודליטש מתרגם "אמורי צעיר" — כלומר בן העם האמורי, גוי. אלא שהמילונים והמפרשים קוראים כאן שם מקצוע ולא שם עם: "בר אמודאי", צוללן — וכך מחיישב המעשה, שהרי הוא יורד מן הספינה אל המים להעלות את האבן. יסטרוב (ערך אַמוראי: "diver") מביא את בבא בתרא עד ע"ב ואת ראש השנה כג ע"א ומציין את הגרסה "בר אמוראי" שבדפוסים. התרגום העברי הולך אחר דליטש ומוסר "עלם גוי", שכן טענתו כאן אינה בזהות הצולל אלא בעורבת שרוהלינג הפך לרב. ב. vgl. Kidduschin 112a — דף שאינו קיים: מסכת קידושין מסתיימת בדף פב ע"א. דליטש מפנה אליו לחיזוק קריאתו "אמורי", והמקום שכיוון אליו הוא ככל הנראה כתובות קיב ע"א — "אמר ליה ההוא בר אַמוראָה לבר ארעא דישראל" — הפסוק היחיד שבו המילה היא שם העם האמורי בבידור. מפני שאין לדף זה קיום, אין ההפניה מקושרת לספריא ואינה נכנסת למראי המקומות.

ג. (1647–1704) — Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהיידלברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך שְׁמֶלֶשׁ וְרֶטְהִימֶר וְשְׁמוּאֵל אוֹפֶנהֵימֶר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קניינְסְכְּרֶג". זה עניינו לכאן: אין רוהלינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דְּלִיטְשׁ בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוהלינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — איינמנגר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

טאלר נוצצים, אם יהודה יקבל מן החברה המזרחנית הגרמנית פסק שלפיו מובאותיי בדויות, כוזבות ומומצאות. "אמנם לא כולן, אך לא מעטות מהן. כאן, אם כן, אנו רואים עורבת שהפכה לרב. המעשיות המסופרות שם בבבא בתרא הן דברי הבל שיש בהם דמיון; רוֹקְלִינג הצליח להעצים את ההבל ולהפכו להבל של ממש. החברה המזרחנית הגרמנית תאשר זאת.

עמ' 62: התלמוד אומר שמותר לישראל לעשות עוול לגוי, שכן כתוב: "לא תעשוק את רעך" (ויקרא יט, יג).

רק הנצרות היא שלימדה כי האדם באשר הוא, בלי הבדל לאום, הוא רעהו של האדם. שם, בספר ויקרא, פירוש "רעך" הוא בן עמך, כפי שמראה יט, יח. מוסר הברית הישנה עדיין איננו המוסר הנוצרי, אף שעקרון ההומניות כבר מתחיל שם לפרוץ את הגבול. תורת המשפט של התלמוד מושתתת על ההבדל שבין ישראל לעמים, והיא מודדת באמת מידה אחת את התנהגות הישראלי כלפי בן עמו ובאמת מידה אחרת את התנהגותו כלפי הזר. אין לצפות מימי הביניים, שבהם היה היהודי מנוודה ומחוץ לחוק, שישנו עקרונות בלתי־אנושיים אלה. המאמר שלעיל לקוח מן התוספות לסנהדרין נז"ע"א.

ד. wenn Juda von der deutschen morgenländischen Gefellschaft — "יהודה" כאן אינו אדם אלא היהודים כולם, מוצגים כאישיות אחת — לשון הפמפלטים של אותן שנים (כך גם "ניצחון היהדות על הגרמניות" של מאר). "החברה המזרחנית הגרמנית" (Deutsche Morgenländische Gesellschaft, נוסדה 1845, מושבה בלייפציג) היא אגודת חוקרי המזרח הגרמנית, הסמכות המדעית המוכרת בתחומה. ההתחייבות אפוא היא תכסיס: התשלום מותנה בכך ש"יהודה" יציא מאגודה מלומדת פסק פורמלי — דבר שאגודות מדעיות אינן עושות — ובצדו העקיצה שאין לשלול מן "האדונים הרבנים" את ההזדמנות להרוויח משהו מן העסק. דליטש, פרופסור בלייפציג, משיב בשורה שאחריה "החברה המזרחנית הגרמנית תאשר זאת": הוא יודע היטב מה תאמר. כעבור שנים אחדות נענה לרוהלינג הרב יוסף שמואל בלון, שהאשימו בכורות ובזיוף המקורות; רוהלינג תבע אותו על הוצאת דיבה — וחזר בו מן התביעה ברגע האחרון.

[13] אולם התרגום שלפיו מותר ליהודי "לעשות עוול" ללא־יהודי הוא שגוי. הפועל אינו מציין "לעשות עוול" אלא "לעשוק", והכוונה היא שבענייני מסחר ושירות רשאי היהודי להחמיר עם הלא־יהודי יותר מאשר עם בן עמו. עם זאת, ההלכה הפסוקה אוסרת את העושק כלפי הלא־יהודי ממש כפי שהיא אוסרת אותו כלפי היהודי (הלכות גולה של הרמב"ם, וחושן משפט ליוסף קארו, סימן שנט, סעיף א). ועל אחת כמה וכמה כל עוול של מרמה ואלימות! הוא נדחה הן מבחינה משפטית הן מבחינה מוסרית. "ואהבת את ה' אלוהיך" — אנו קוראים בילקוט שמעוני לדברים ו, ה — עשה שתהא אהוב על הבריות, והתרחק מן העבירה ומן הגזל כלפי יהודי, כלפי הגר, ואף כלפי כל אדם; שכן מי שגונב מן הגוי יגנוב גם מישראל; מי שגוזל את האחד, נשבע לו לשקר, כופר בחובו או שופך את דמו, יהיה גם גזלן, נשבע לשקר, כזב ורוצח כלפי בן עמו.

[14] עמ' 75: רבי אליהו מזהיר בתלמוד שלמרות יום הכיפורים הוא מתכוון לטמא בתולות רבות, שהרי החטא רובץ בחוץ, לפני דלת הלב, ופנימיות הנפש נשארת נקייה ממעשי הרשע של בני האדם.

אין בתלמוד ולו מילה אחת מן הטירוף הכופר, הבלתי־מוסרי והמחפה על החטא הזה. הבורות והשנאה חברו כאן יחדיו. כשם שבמהלך רדיפות יהודים אירע שאנשים השתמשו בספרי התורה כמצע למעשיהם, כך כאן שימש דף יט במסכת יומא מצע שעליו הולידו שני כוחות האופל הללו את העלילה הזאת.

"רבי אליהו"! איזו בורות! מתחילת כרכי התלמוד הרבים ועד סופם אין מופיע שום רבי אליהו. כשם פרטי, וכיחוד כשמו של רב, שם זה אינו ידוע כלל

בתקופת התלמוד. "רבי אליהו" המדומה אינו אלא אליהו הנביא שהועלה השמימה. כפי שמעידות אינספור אגדות, האמונה העממית היהודית גרסה שאלהו זה עדיין מתהלך בתוך עמו, צופה במתרחש ובמקרים מסוימים מתערב בדיבור ובמעשה. כאשר פרץ אדוננו על הצלב בקריאת הקינה "אלי אלי, למה שבקתני", הניח העם, על יסוד האמונה הזאת, שהוא קורא לנביא מחולל הנסים לעזרתו.

והנביא הזה, שחיוו היו תשובה מתמדת וכעין קללת התורה שלבשה בשר; הסגפן הגדול הזה, שיוחנן המטביל הוא בן דמותו, ושעל פי הסיפורים שנמסרו על שניהם איש מהם לא נגע מעולם באישה — הוא אמור להודיע שם בתלמוד מראש שבכוונתו לטמא בתולות רבות, ועוד למרות יום הכיפורים!?

[15] לאמיתו של דבר המפלצת הזאת, "רבי אליהו", קיימת רק בראשו של רוה'לינג, שירש אותה מאייזנמאנר.

ואלה פני הדברים. בלילה שלפני יום הכיפורים שהה הכוהן הגדול בלשכת בית אֶבְטִינָס שבמקדש, וננקטו אמצעים כדי להשאירו ער. אם ביקש להתנמנם — אומרת המשנה, יומא א, ז — היו פרחי הכהונה שהיו עמו מכים באצבע צרדה ואומרים לו: "אישי כוהן גדול, עמוד והפג אחת על הרצפה!" וכך העסיקו אותו בלי הרף עד שהגיע זמן שחיטת כבש התמיד של שחר.

על כך מעירה הגמרא כדלהלן. לא בנבל ובכינור החזיקו אותו ער, אלא בקריאה בפה; ומה קראו לפניו? "אם ה' לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו." גם בירושלים לא הניחו נכבדי העיר לשינה להשתלט עליהם במשך הלילה, אלא בילו אותו ברעש מכון, כדי שהקול יגיע עד אחזי הכוהן הגדול והשינה לא תתגבר עליו. אבא שאול אומר שבחיקוי אותו מנהג בקרבת המקדש, גם מחוץ

לירושלים, במדינה, בילו את הלילה שבין ט' ל' בתשרי ברעש כה רב, אלא ששם הדבר לא עבר בלא עבירה. בהמשך מבואר כי "במדינה" מכוון בעיקר למנהג פסול שפשה בעיר הבבלית נְהָרְדָּעָא. אז מסופר שאלוהו העיד נגד המנהג המשחית הזה. הוא נגלה לרב יהודה, אחיו של רב סְלָא חֲסִידָא, ואמר לו: עוד אתם שואלים מדוע המשיח לא בא, והנה היום יום הכיפורים ובכל זאת בתולדות רבות נטמאות בְּנֵהֶרְדָּעָא!

[16] ומה אומר על כך הקדוש ברוך הוא? הוא אומר: "לִפְתָּח חֲטָאת רַבָּן."

הכוונה ברורה. אליהו — המופיע גם במקומות אחרים כמי שנושא ונותן עם אותו רב יהודה — מגנה את מנהג הלילה ההוא מפני שהוא מסייע לפיתוי לעבירות בשר. אולם רוֹהֲלִינָּה, בעקבות אֵיִזְנֶמְנָה שהיא הולך אחריו בעיניים עצומות¹, קרא את הצורה הפעילה אֶבְעֹל (אני אטמא) במקום הצורה הסבילה אֶיִבְעֹל (השוו אֶיִבְסוּם, "השתכרו", מגילה ז ע"ב), בלא לתת את דעתו לכך שקריאה זו מולידה אבסורד המנוגד להקשר ובלתי אפשרי מכל בחינה.

ה. blindlings — במהדורה השביעית מוסיף דְּלִיטְשׁ את מראה המקום המדויק: הקטע לקוח מֵאִיִזְנֶמְנָה, כרך א עמ' 433, ובמפתח שם הוא רשום תחת "אליהו הנביא" — עד כמה לא צנוע היה ומה אמר אלוהים על אי־צניעותו. רוֹהֲלִינָּה טען בתשובתו שספק אם הקטע נמצא אצל אֵיִזְנֶמְנָה כלל; "די לפתוח את המפתח", משיב דְּלִיטְשׁ. את התרגום המסמך שיער נטל רוֹהֲלִינָּה משם כמות שהוא, והוסיף משלו דבר אחד בלבד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו".
 1. ibbesūm — צורת התפעל הסבילה שדְּלִיטְשׁ מביא כהשוואה. במהדורה השביעית הוא מוסיף לה שנייה, מאותו משקל: אֶיִשְׁתְּכֹר — "הוכחשו כשקרנים" — במכות ה ע"ב. שתיהן יחד הן הראיה הדקדוקית שהקריאה הנכונה היא אֶיִבְעֹל הסביל ולא אֶבְעֹל הפעיל.

ב. טקסטים מסורסים

II. Entstellte Texte.

[17] עמ' 36: לפיכך "העבירות על התלמוד חמורות מן העבירות על המקרא".

אין זה תרגום נאמן של משנה סנהדרין יא, ג. זו משמעות הדברים: מי שמתעלם ממצווה שבתורה כדי לעבור עליה אינו מתחייב בעונש בית דין; לעומת זאת, מי שמתנגד בזדון לדברי הסופרים — כלומר לנוהג המחייב על פי דין, אשר, כפי שנאמר בראש השנה יט ע"א, זקוק לחיזוק, היינו להגנה מפני שרירות לב — מתחייב בעונש כזה. המקרה שבו אדם שולל את עצם תוקפה המחייב של מצווה בתורה אינו נידון כאן: על פי כללים משפטיים אחרים הוא מין, ודינו מיתה לא פחות מדינו של מי שמתנגד לנוהג המחייב.

אגב, הפרות ערכה של המסורת ביהדות דומה לזו שבאפיפיורות*. כאן ושם היא הייתה עילה לשפיכות דמים רבות. יקרא הקורא את המשנה הבאה שם במסכת סנהדרין, שלפיה יש להוציא להורג מתנגד כזה למסורת, ולעשות זאת בחג גדול שבו העם כולו נוהר אל המקדש. הדרישה תואמת את הכתוב

א. Papiſſthum — דליטש אינו מרכז את הביקורת שלפניה: המשנה מעמידה את דברי סופרים מעל דברי תורה, והמשנה שאחריה מוציאה להורג את זקן ממרא ברגל, לעיני העם כולו. ומיד הוא מפנה אותה גם כלפי רומא — העמדת המסורת שבעל פה בשורה אחת עם הכתוב היא טענת הפרוטסטנטים נגד הכנסייה הקתולית (ראו "עקרון המסורת"), ו"שפיכות הדמים" שבצדה היא האינקוויזיציה והאוטו דה פה. העוקף אישי: רוהלינג היה כומר קתולי ובעל הקתדרה לתאולוגיה קתולית בפראג. בהקדמתו כבר עשה דְּלִיטְשׁ את המהלך פעמיים — בעמ' 7, בשאלה אם יגזור אדם מן הקאנונים והדקרטלים את פשעי אֶלְכְּסַנְדֵּר השישי וכתו לִיְקָרְצִיָה, ובעמ' 10, בהקבלה שבין עקרון המסורת של ועידת טְרֶנֶט לעקרון הרבני, ומולה הָאֶסּוּר הָרֹמִי על קריאת המקרא בידי הדיוטות. כאן הוא חוזר על הטענה בקצרה ומחיל אותה על התלמוד עצמו.

ומיוסדת על דברים יז, יב — אך היא הביאה לידי רצח משפטי שהיה להתאבדותה של התורה. הברית הישנה המיתה את מתווכה של הברית החדשה, ובכך המיתה גם את עצמה.

[18] עמ' 57: אומות העולם לא היו יכולות להתקיים אלמלא היהודים.

מקור המאמר הוא פירוש לחומש משנת 1522³. לעומת זאת אומר התלמוד בחולין צב ע"א כי יש צדיקים באומות העולם שבזכותם אומות העולם מתקיימות. שכן מהיסק מסנהדרין ט, א עולה שההלכה היהודית מכירה בחסידי אומות העולם ובכך שיש להם חלק באושר העולם הבא (רמב"ם, הלכות תשובה ג, ה, ובמקומות נוספים). בילקוט שמעוני לישעיהו כו, רמז רצו, נקראים צדיקים לא־ישראלים אלה "כוהנים של הקדוש ברוך הוא בעולם הזה".

עמ' 75: אחר כך מספר התלמוד שכמה מראשוני חכמיו, רבי רב ונחמן, היו מכריזים בפומבי, בבואם לעיר זרה, ושואלים אם אישה כלשהי רוצה להיות לאשתם לימים אחדים.

הקטע נמצא ביומא יח ע"ב, ויש להעיר: ראשית, אחד החכמים הוא רב הידוע לכול (אָבא אָרִיכָא); הכינוי "רבי רב" מעיד על בורות ממש כמו הכינוי "רבי רש"י" שהופיע במהדורות קודמות של "היהודי התלמודי". שנית, המסופר אירע כאשר האחד הגיע לעיר מסוימת (דְּרָשִׁישׁ), והאחר לעיר מסוימת אחרת

ב. J. 1522 ein Pentateuchcommentar vom — "צדור המור" לרבי אברהם סָבֶע ממגורשי פורטוגל — פירוש לתורה ספוג זוהר, שנדפס לראשונה בוונציה בשנת 1522. דליטש נוקב בשנה ולא בשם, ובכך אומר את כל טענתו: רוֹהֶלֶינֶג כתב "התלמוד אומר", והמקור אינו תלמוד כלל אלא ספר דפוס צעיר ממנו באלף שנה.

(שְׁכַנְצִיב). שלישית, הסיפור נראה מפוקפק בעיני הגמרא עצמה, והמניע למעשה אינו נתפס כתאוות בשרים, אלא כהתגוננות מפניה באמצעות נישואים למראית עין.

[19] אף שהתורה אינה אוסרת במפורש ריבוי נשים, אנו מוצאים את חכמי התלמוד ביחסי נישואים מונוגמיים וצנועים. אפילו מי שנישואיהם אינם מאושרים, כגון רב ורבי חייא, נושאים את גורלם בהשלמה ובלא להפר אמונים. "מי שמתה אשתו ראשונה", אומר פתגם, "כאילו חרב בית המקדש בימיו".

עמ' 87: מאחר שבין השאר נאמר על הטוב שבגויים שיש להכות אפילו אותו למוות (אם הדבר אפשרי), אנו יודעים שהנוצרים נכללים בכך לחלוטין. גם רש"י קורא לילד בשמו בלי כחל ושרק: את הטוב שבנוצרים יש לחנוק.

ואלה פני הדברים. בשמות יד, ז מדובר במרכבות צבא פרעה הרודף, ורש"י שואל מניין באו הבהמות, מאחר שלפי שמות ט, ו מת כל מקנה מצרים. גם בהמות ישראליות לא יכלו להיות, שכן בשמות ז, כו עומד משה על כך שהעם היוצא ייקח עמו את כל מקנהו. לא נותר אפוא אלא להניח שהיו מצרים שמקניהם ניצלו משום שיראו את אלוהי ישראל. משום כך — מוסיף רש"י — אמר רבי שמעון: "כשר שבמצרים הרוג, טוב שבנחשים רצוץ את מוחו!" כך לשון הטקסט במהדורת רש"י של הַיִּידְנֵהִים (1841) ובזו של בֶּרְלִינֶר (1866); האחרון מציין את חילופי הנוסח "כשר שבנמרים" (כך בדפוס וִנְצִיָּה) ו"כשר שבגויים". "רבי שמעון" סתם הוא שמעון בן יוחאי. האופן שבו יש לשפוט את

מאמרו מתברר מן הצורה שבה הוא מובא בתלמוד הירושלמי, קידושין פרק ד, הלכה יא:

[20] "הטוב שבנחשים רצון את מוחו; הכשרה שבנשים בעלת כשפים; אשרי מי שעושה רצונו של מקום!" ובמסכת סופרים טו, י לשון המחצית הראשונה היא: "הכשר שבגויים הרוג בשעת מלחמה". על כך מעיר יואל מילר: "רבי שמעון, שחי בימי אֶדְרִיאָנוֹס, ראה את אכזריותם של הרומאים בניהול המלחמה והמליץ, כפעולת תגמול, שלא לחוס גם על הגויים שנשבו בקרב." מכל מקום, המאמר אינו מכוון אל הנוצרים. והטענה שרש"י אומר בפירוש "את הטוב שבנוצרים יש לחנוק" היא שקר. לא חסרים מאמרים חסרי סובלנות, אך מאמר כזה אינו קיים.

וחכמי התלמוד היו רחוקים כל כך מן הלהיטות להמית, עד שבמכות ז ע"א מכונה סנהדרין ההורגת אחת לשבע שנים "חובלנית". רבי אלעזר בן עזריה אומר: לא, אף אם היא הורגת אחת לשבעים שנה; ושניים מגדולי בעלי הסמכות, רבי טרפון ורבי עקיבא, מצהירים בגלוי: "אילו היינו בסנהדרין, לא נהרג אדם מעולם." בדברים אלה יש גם התנערות מן הרצח המשפטי שנעשה בישוע המשיח.

עמ' 88: בתלמוד נאמר במפורש: הנוצרים הם עובדי אלילים, אך מותר לסחור עמם ביום חגם, היום הראשון בשבוע.

ג. Joel Müller — יואל מילר (1827–1895), רב וחוקר תלמוד יליד מוראביה, מורה לתלמוד בבית המדרש לחכמת ישראל בברלין. בשנת 1878 הוציא בלייפציג את המהדורה הביקורתית הראשונה של מסכת סופרים על פי כתבי יד, בצירוף מבוא ופירוש; ההערה שדליטש מביא כאן היא פירוש שם. מהדורה בת שלוש שנים בלבד באותה שעה — מול העתקה עיוורת מאיזנמנר בן המאה השבע־עשרה מציב דליטש את מדע היהדות החי.

אמנם התלמוד כולל את הפולחן הנוצרי — שכמעט אינו עוסק בו כלל — תחת המושג הכללי "עבודה זרה"; אך כל מה שְׁרוּהֶלֶינָּה מספר שם כוזב ומבולבל. המשפט "הנוצרים הם עובדי אלילים" אינו מופיע בשום מקום בתלמוד.

[21] אדרבה, פירושי התלמוד מימי הביניים הנקראים תוספות אומרים במפורש, בביאורם למשנה הראשונה במסכת עבודה זרה, שהמנהג היהודי יוצא מן ההנחה שהנוצרים אינם עובדי אלילים. כיוצא בזה מסופר באותה מסכת, סה ע"א, שרב יהודה שלח מתנה ביום חג אלילי לַאֲבִי־דִןָּא, לא־יהודי, ואמר: מוחזקני בו שאינו עובד עבודה זרה. עד כמה אופק הראייה הקרוב של התלמוד הוא ארץ ישראל אפשר לראות בחולין יג ע"ב, שם נאמר שהלא־יהודים שמחוץ לארץ ישראל אינם עובדי אלילים ממש; אלילותם היא רק ירושה מאבותיהם ולא דבר שבלב. ובכל מקום הדיון בנצרות הוא כעין סטייה מן הנושא ונגיעה חטופה בלבד. מיד אחרי אותה משנה, שאליה נסמכת השאלה כיצד לנהוג במסחר ובמשא ומתן עם החוגגים את היום הראשון בשבוע, ממשיכה המשנה: "ואלו אידיהן של גויים: קֶלְנֶדָּא וקֶטְנֶנְדָּא" וכן הלאה; כבר שמו של החג השלישי⁷⁶ הוא חידה בלשנית וארכאולוגית.

עמ' 90 ואילך: בדיונו בעבירות המתועבות ביותר, כגון רצח, זנות, משכב זכר ומשכב בהמה, התלמוד מייחס אותן — ללא ספק ובאופן כללי — גם לנוצרים.

ד. die Christen feien keine Götzendiener — אין זו דעת יחיד של בעלי התוספות. במהדורה השביעית מפנה דְּלִיטְשׁ לספרו של המליץ היהודי יצחק בֶּר לִיִּנְזוֹן, "זרובבל" (ורשה 1875), חלק ב עמ' 76, המונה שורה של גדולי מפרשי התלמוד ופוסקיו המוסרים אותו הסבר עצמו.

זו טענת דיבה המרחיקה לכת אף מאיינמנגר'. הקטעים המובאים מתחת לטקסט כהוכחה אינם מוכיחים דבר; הם מדברים בעובדי אלילים של ממש. שום קטע מן הקטעים הללו, כגון עבודה זרה ב, א, אינו כולל האשמות שהחלתן על נוצרים יכולה לפגוע בתודעה הנוצרית.

[22] בעבודה זרה יז ע"א מוצג אדם בשם יעקב מכפר סְכִנְיָא, בלי ספק יהודי נוצרי, כשהוא משוחח עם רבי אליעזר בן הורקנוס הנודע. תלמידו זה של ישוע מדבר על זנות ברצינות ובחריפות כה רבות, עד שלימים רואה אליעזר חטא בכך שהקשיב לו בתשומת לב ובהסכמה. התהום שהפרידה בין היהדות

ה. der dritte Feitname — דְּלִיטְשׁ מונה מן המשנה (עבודה זרה א, ג) שניים — קְלִנְדָא (הקְלִנְדָס, ראש בינואר) וסְטִרְנִירָא (הסְטִרְנִלִיָה) — ואינו נוקב בשלישי: קְרִטְסִים. הגמרא בעבודה זרה ח ע"ב שואלת "מאי קרטיסים?" ומשיבה בשם שמואל: "יום שתפסה בו רומי מלכות"; מיד היא מקשה מברייטא המונה את קרטיסים ואת "יום שתפסה בו רומי מלכות" כשניים, ורב יוסף משיב ששתי תפיסות תפסה רומי — אחת בימי קְלִאופְטֶרָה ואחת בימי יוון. זו החידה הבלשנית: השם יווני, κρᾶττις, "תפיסת שלטון", ובדיוק כך תרגמה אותו הגמרא — ואילו שני החגים שלצדו רומיים ומוכרים היטב מלוח השנה הרומי. זו החידה הארכאולוגית: איזה יום חג רומי עונה לשם הזה. הצירוף שבין "בימי קלפטרא" שבגמרא ובין המילה היוונית הוליד את ההשערה שמדובר ביום סיפוחה של מצרים בידי אוגוסטוס (30 לפנה"ס).

1. Johann Andreas Eisenmenger (1647–1704), פרופסור ללשון העברית ביידילברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך שְׁמִלְשֶׁן וְרִטְהִימֶר וְשְׁמוּאֵל אופנהיימר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קניינְסְכְּרִיג". זה עניינו לכאן: אין רוהֶלִינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דְּלִיטְשׁ בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוהֶלִינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — איינמנגר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

לנצרות הייתה שונה לחלוטין מזו שבין היהדות לאלילות הרומית, היוונית
והפרסית.

ג. סילופים באמצעות השמטה

III. Entstellungen durch Verschweigen.

[23] עמ' 75 ואילך: התלמוד מספר על רבי אליעזר שלא הייתה בעולם ז... שלא השתמש בה; אך כאשר שמע על אחת שדרשה תיבה מלאה זהב, לקח את התיבה ועבר למענה שבעה נהרות (ההמשך מגונה מכדי להביאו). קטע זה מזעזע במיוחד, שכן בסופו נאמר שאלוהים קרא מן השמים בשעת מותו של אליעזר כי הלה נכנס לחיי עולם.

גם זו עדות שקר. אין מדובר, כפי שאפשר היה לחשוב למקרא השם "רבי אליעזר", באחד מבעלי הסמכות התלמודיים הנודעים בשם זה, אלא ברבי אליעזר בן דוד־אֵל המלמוני; המסורת המשנאית מטביעה עליו אות קלון כרודף תענוגות משולח רסן — תופעה הקיימת, כידוע, גם בקרב מלומדים ואנשי כמורה. לבסוף שמע על הֶטְאִירָה מארץ רחוקה שהתפרסמה ביופייה, נסע אליה, ובניגוד לְדְמוֹסְתֶנֶס בביקורו אצל תְּאִיסִי לא נרתע מן המחיר הגבוה. הבא

א. *Hetäre — ἐταῖρα* — ביוונית — "רֶעֶה", "בת לווייה": הזונה המשכילה ויקרת המחיר של העולם היווני, בת חברתם של מדינאים ופילוסופים, להבדיל מן הֶ־*πόρνη* שבבית הבושת. אין זו לשון התלמוד: בעבודה זרה יז ע"א היא "זונה" סתם, ואף על אליעזר בן דורדיא נאמר "שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה". את המילה היוונית בחר דְּלִיטְשׁ בשל הפרט שהתלמוד מוסר עליה: זונה "בכרכי הים" שהייתה נוטלת "כיס דינרין בשכרה" — מפורסמת, רחוקה ויקרה, כלומר הֶטְאִירָה במונחי עולמו הקלאסי של המתרגם, לא במונחי המקור.

ב. *wie Demosthenes als er die Thais befuchte* — המעשה מסופר אצל אֶנְלוֹס גְּלִיֹס, "לילות עליית הגג" א, ח, בשם סוֹטִיוֹן: הנואם דְּמוֹסְתֶנֶס בא אל ההטאירה, וכששמע שמחירה עשרת אלפים דרכמות פנה והלך באָמְרו "איני קונה חרטה במחיר כזה". אלא ששמה לְאִיס מקורינתוס, לא תְּאִיס — תְּאִיס הייתה הטאירה מפורסמת אחרת, בת דורו של אלכסנדר; דְּלִיטְשׁ החליף בין השתיים. וההקבלה עומדת בעינה: גְּלִיֹס מתרגם את עשרת אלפים הדרכמות לעשרת אלפים דינרים, ואצל אליעזר בן דורדיא מדובר ב"כיס דינרין". זה נרתע מן המחיר, זה לא.

אחר כך מטונף, אך נורא. כאשר הוא מתחיל להתמסר לתאוותו, היא אומרת לו שכשם שהרוח אינה חוזרת למקום שממנו יצאה, כך יצאה עתה נשמתו לדרכה בלא אפשרות לשוב.

ואז מסופר מה נְשׁוּהָלִיגְנִי משמיט: "הלך וישב בין שני הרים וגבעות. אמר: הרים וגבעות, בקשו עליי רחמים! אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך, נבקש על עצמנו, שנאמר: כִּי הָהָרִים יִמְלֹשׁוּ וְהַגְּבָעוֹת תִּמְוִטֶינָה.' אמר: שמים וארץ, בקשו עליי רחמים! אמרו: עד שאנו מבקשים עליך, נבקש על עצמנו, שנאמר: כִּי שָׁמַיִם כַּעֲשָׁן נִמְלָחוּ וְהָאָרֶץ כַּכֹּנֶד תִּבְלֶה.' [24] אמר: חמה ולבנה, בקשו עליי רחמים! אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך, נבקש על עצמנו, שנאמר: וְחִפְרָה הִלְבְּנָה וּבֹשֶׁה הַחֲמָה.' אמר: כוכבים ומזלות, בקשו עליי רחמים! אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך, נבקש על עצמנו, שנאמר: וְנִמְקוּ כָּל צִבְאֵי הַשָּׁמַיִם.' אמר: אין הדבר תלוי אלא בי. הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכייה עד שיצאה נשמתו. יצאה בת קול ואמרה: רבי אליעזר בן דורדנא מזומן לחיי העולם הבא."

סיפור תשובתה של מרים המגדלית, שישוע שחרר אותה משלטון של שבע רוחות טמאות, היה נשמע אחרת אילו סופר בפירוט דומה. אולם איש לא יוכל

ג. schmuzig, aber schrecklich — כך בדיוק בגרמנית, ובאותה קיצור מבלבל. אין כאן סתירה אלא נימוק: "מטונף" הוא טעם שלא לספר, ו"נורא" — הטעם שבכל זאת יש לספר. ההמשך אינו מגרה אלא מטיל אימה, שכן הוא נגמר בתשובה עד מוות ובבת קול, וזה בדיוק החלק נְשׁוּהָלִיגְנִי השמיט. דְּלִיטֶשׁ אינו אומר את הנימוק במילים, והתרגום אינו מוסיף לו אותו.

להאשים את התלמוד שבסיפור זה על אליעזר בן דוד־נא הוא מקל ראש בחטא. תשובה קשה וממושכת עד מוות היא שמעבירה לבסוף את עבד החטא אל הסליחה.

אני נרתע מלדון ביתר פירוט בדברים המטונפים שְׂרוֹהֶלִינג מוסיף ומעתיק מאייזנמנגר^ד בפרק "האישה".

[25] אעיר רק שהטענה כי על פי דרישת התלמוד האישה היהודייה חייבת להפקיר את עצמה למעשה סדום מיוסדת על אי־הבנה של דמיון פרוע, המטונף אף מן הזוהמה שבה הוא נובר. רחוק אני מלבקש להגן על כל כללי המשפט והנימוס התלמודיים הנוגעים לחיי המין — התלמוד אינו ספר נוצרי, ויש להביא בחשבון שהוא נוצר בסביבה מזרחית, ארץ־ישראלית ובבלית. אך בשום מקום אין הוא נותן היתר לתאוות. הוא אוסר כל בזבוז של כוח הגבר

ד. Maria von Magdala — על פי לוקס ח, ב ומרקוס טז, ט יצאו ממנה שבעה שדים — כלומר ישוע ריפא אותה מאחזיה שדים קשה במיוחד, ושבעה הוא מספר של שלמות ולא מניין. שים לב שהבשורות אינן אומרות עליה דבר של זנות: זיהויה עם "האישה החוטאת" שבלוקס ז ועם מרים אחות מרתא הוא מסורת של הכנסייה המערבית מימי גרגוריוס הגדול. דְּלִיטְשׁ מדבר לפי אותה מסורת, ולכן הוא רואה ב"סיפור תשובתה" מקבילה לאלעזר בן דורדיא — ומעיר שהמקבילה התלמודית מסופרת בפירוט רב יותר.

ה. (1647–1704) — Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהיידלברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך שְׂמֻלֶשׁוֹן וְרֶטְהִימֶר וְשְׂמוּאֵל אוֹפֶנהֵימֶר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קְנִיגְסְבֶּרְג". חזה עניינו לכאן: אין רוֹהֶלִינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דְּלִיטְשׁ בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שְׂרוֹהֶלִינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו". חזה ההפרש שבין השניים — אֵיזֶנמַנְגֶּר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

מחוץ לנישואים ושלא לשם מטרת הנישואים (ראו רמב"ם, הלכות איסורי ביאה, פרק כא); ואם בעניינים מסוימים הוא נראה חסר בושה, הרי שבמקומות אחרים, כגון נידה יג, הוא מציב דרישות של צניעות, שלעומתן המנהג המערבי הרווח אצלנו הוא חוסר בושה מבחיל.

אינני יודע אם רוֹהֵלִינֵג צודק באומרו בעמ' 78 כי מבין הנערות המופקרות בערינו הגדולות, היהודיות הן הקבוצה הגדולה ביותר; ייתן הוא את הדין על האשמה זו לפני אלוהים יודע־כול, הסטטיסטיקאי הטוב ביותר. אולם התלמוד שמר במידה זו על רוח הברית הישנה: הוא מטביע אות קלון בזונה ומתעב בתי בושת כמוסדות אליליים. כאשר ארבע מאות נערים ונערות שנשבו אחרי חורבן ירושלים הבינו כי הם נמסרים לבתי זונות רומיים, כפי שמסופר בגיטין נז ע"ב, הם השליכו את עצמם לים, כשהם מתנחמים בדברי המזמור (תהלים סח, כג): "אָמַר אֲדֹנִי מִבֶּשֶׁן אֲשִׁיב, אֲשִׁיב מִקְצִלוֹת יָם" — מבשן, כלומר מבין שיני האריות.

[26] וכאשר הוא טוען בעמ' 77 כי טימואה של גויה בידי יהודי אינו ניאוף, ולכן — חוהי הנקודה המכרעת — אינו חטא הראוי לעונש, הרי זה שקר; הוא יכול להיווכח בכך מתוך קובץ ההלכות אבן העזר טז, א-ב (השוו את מקורות היסוד סנהדרין פב ע"א; עירובין יט ע"א). על פי סוטה ט ע"א, סופו של שמשון היה עונש על פרשיות האהבים שלו. בעבודה זרה כ ע"א אפילו נעיצת עיניים באישה יפה, אף אם אינה נשואה, ובאישה נשואה, אף אם היא מכוערת — בין יהודייה בין לא־יהודייה — ובכלל כל מבט של זימה, נידונים כחטא.

ואם אכן כך הדבר, כפי שאומרים רוֹהֶלִינג בעמ' 107 ופרופסור לאזאר¹ בחיבורו המהדהד את "היהודי התלמודי" (בְּרֶלִין 1880), שהיהודים העשירים בְּוִינָה ובבֹּדֶנְפֶּשֶׁט עורכים מסע ציד של ממש אחר נערות יפות ובוחרים את קורבנותיהם בעיקר מקרב המעמד הבינוני הנוצרי העני, הרי שמשחיתי התום חסרי הרחמים הללו הם, הן על פי המקרא הן על פי התלמוד, חוטאים ארורים המחללים את שם אלוהים. עליהם חל מה שנאמר בביצה לב ע"ב על אצולת הממון היהודית בבבל: עשירי בבל יורדים לגיהנום.

עמ' 117: לשון הקטע התלמודי היא: אין מלאכה גרועה מעבודת האדמה. מי שיש לו מאה מטבעות כסף במסחר יכול ליהנות בכל יום מבשר ומיין; אך אם הוא משקיע מאה מטבעות כסף בעבודת האדמה, אינו יכול לאכול אלא מלח ולחם.

זה הקטע התלמודי נֶשְׁבָּטֶמֶן מביא בעמ' 287 של ספרו עתיר הרוח והידע "תולדות המוסר הנוצרי" (1880), כעין תיקון לחיבורי על חיי בעלי המלאכה היהודים בימי ישוע" (מהדורה שלישית, [27] 1879). זו אמירה של רבא

1. Profeffor Lazár — "חיבור־הד" (Echo-Schrift) הוא כתב המחזיר את קולו של אחר; כאן — מפמלט בְּרֶלִינְאִי משנת 1880 שחזר על "היהודי התלמודי". את האיש לא עלה בידינו לזהות מעבר לכך. ובעיקר: אין הוא מוֹרִיץ לֶאֱזָארוס, הפילוסוף היהודי, שדווקא באותה שנה עצמה פרסם בברלין את "עמדתנו" (Unser Standpunkt) נגד טְרִיטְשֶׁקָה — דְּלִיטְשׁ מוזכר את לֶאֱזָארוס בנפרד ובשמו המלא במהדורה השביעית, ואלה שני אנשים. בדפוס שלפנינו השם נקוד Lazár; במהדורה השביעית הוא נדפס Lazar.

2. Beftmann — הוגו יוֹהַנס בֶּסְטֶמן (1854–1925), תאולוג לותרני, מרצה בֶּאֶרְלֶנְגֶן משנת 1877 ואחר כך בהאלה. "תולדות המוסר הנוצרי" (Geschichte der christlichen Sitte) יצא בשני כרכים בֶּנְדֶּרְלִינְגֶן, הראשון ב־1880 והשני ב־1885; ביקורתו החריפה של אדולף פון הֶרְנֶק על הכרך הראשון היא שחסמה את דרכו לקתדרה. דְּלִיטְשׁ קורא לספרו "עתיר רוח וידע" אף שֶׁבֶסְטֶמן מביא בו את מאמר רבא כתיקון לחיבורו שלו — ויכוח קולניאלי בתוך המחנה הלותרני עצמו, לא פולמוס.

ביבמות סג ע"א. אין היא משנה את העובדה שהתלמוד ממליץ ברובו על מלאכה ועל עבודת האדמה, אומר דברים שונים על יתרונות המסחר, אך אינו אומר דבר בשבחו. נוסף לעבודת האדמה יש להביא בחשבון את גידול המקנה, ויחד עמה את מכירת היבולים — כלומר את שילובה במסחר. על כל הדברים האלה מדבר התלמוד, או ליתר דיוק, מדברים הקולות השונים הנשמעים בו בערבוביה. אבל המסחר אינו זוכה לשבח.

הלל פותח את סדרת המאמרים התלמודיים על המסחר באומרו שמי שמרבה בסחורה אינו מחכים (אבות ב, ו). בהתאם לכך, על השאלה מה יעשה אדם ויחכם משיבים: ימעט בסחורה; ועל השאלה מה יעשה אדם ויתעשר: ירבה בסחורה וישיא וייתן באמונה. אלא שמציינים כי רבים עשו כן ולא הועיל להם, שכן הדבר תלוי ברחמי שמים (נידה ע ע"ב). המאמר נְשׁוּרָה לִיָּג מציין עומד שם במסכת יבמות לצד מאמרים אחרים שלפיהם עתידה עבודת האדמה להיות משלח ידם העיקרי של בני האדם, וראוי שלכל אדם תהיה קרקע חקלאית המספיקה כדי לייצר בעצמו את צורכי ביתו, בלי שיצטרך לקנות בשוק. שכן, כפי שנאמר במנחות קג ע"ב ובמקומות אחרים, מי שנאלץ לקנות את לחמו מן האופה אינו זוכה למנוחת הדעת.

ח. meiner Schrift über das jüdische Handwerkerleben zur Zeit Jefu — ספרו של דִּלְיִטְשׁ עצמו: Jüdisches Handwerkerleben zur Zeit Jesu, שראה אור לראשונה ב־1868 ובמהדורה שלישית ב־1879 — תיאור אוהד של חיי האומן היהודי בימי הבית השני, ובכללו הראיה שרבים מחכמי המשנה התפרנסו ממלאכת כפיים. כאן הוא מגן עליו: מאמר רבא ביבמות סג ע"א, המשבח את המסחר על פני עבודת האדמה, אינו סותר את התמונה, שכן התלמוד ברובו ממליץ דווקא על המלאכה.

כמה דברים אופייניים לזמנם, רבי משמעות, עמוקים עד מאוד וגם משונים
היה אפשר להביא כאן מן הספרות התלמודית! צומחים בה צמחים מכל מין
— אמנם גם עשבים שוטים רבים, ולא מעט צמחי רעל למען טורפי היהודים.^ט

ט. הערת תרגום: במסכת עבודה זרה יז ע"א שמו של בעל התשובה הוא "רבי אלעזר בן דון־דא";
בתעתיק הגרמני של דֶלִיטְש נכתב לאורך הקטע Eliezer.

ד. פירושים מסולפים

IV. Falfche Deutungen.

[28] עמ' 37 ואילך: רבי מנחם מלמד אותנו עם א', כי אלוהים ה' אפילו דואג לכך שישאלו את הרבנים שעל הארץ כאשר מתעוררת בשמים שאלה קשה בעיניי הלכה.

הדברים לקוחים מאייזנמנגר^א, כך א, עמ' 9, אך סולפו. לפי תרגומו הנכון של אייזנמנגר לשון הקטע היא: "כשם שמעלים שאלות כאן למטה, כך עושים גם למעלה, ככתוב בדניאל ד, יד: 'בְּגִזְרֵת עִירִין פְּתֻמָּא' — הדבר נגזר בעצת השומרים." מקורו בפירוש התורה של מנחם מִרְקֶנְאָטִי, בעל הנטייה הקבלית. עוד במהדורה החמישית נאמר: מנחם הגדול (מת בשנת 1200 לספירה). שום בקי בספרות היהודית אינו מכירו בתואר "מנחם הגדול". רוהֶלִינג מעניק לו תואר זה כרקע להבל שהוא שם בפיו. שנת המוות 1200 שגויה; בשנה ההיא הוא טרם נולד.

א. (1647–1704) Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהידלברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך שְׁמֶשׁוֹן וְרֶטְהֵיימֶר וְשְׁמוּאֵל אוֹפֶנהיימֶר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לְאוֹפּוֹלְד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קֶניֶסְבֶּרְג". זה עניינו לכאן: אין רוהֶלִינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דְלִיטְש בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוהֶלִינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "דבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — אייזנמנגר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

עמ' 49: אברהם אבינו עצמו עסק בכישוף ולימד אותו לאחרים; על צווארו נשא אבן טובה שבעזרתה היה יכול לרפא כל חולה.

רופא יהודי, ד"ר גֶּדְעוֹן בֶּרֶכֶר^ב, הראה בחיבורו "הטרנסצנדנטלי, המאגיה ודרכי ריפוי מאגיות בתלמוד" (1850) איזו ערמת אמונות טפלות נאגרה בתלמוד. בתחום זה, הדמונולוגיה של כתבי הברית החדשה היא נס של טוהר מאופק ושל עצמאות;

[29] אך באותה שורה עם התלמוד עומדים הספרים החיצוניים — החל בספר חנוך ואילך — הנכרכים סביב כתבי הברית החדשה כצמחי רעל טפיליים. בפרקים על המלאכים, השדים והסודות מערבב רוֹהֶלִינג הכול יחד, בלי להבחין בין התקופות ובלי להבחין בין רעיונות של יחידים לאמונות עממיות. כך הוא אף כולל את ההשקפה האריסטוטלית מימי הביניים שלפיה גרמי השמים הם ישויות בעלות נפש.

גם שתי האמירות שלעיל על אברהם נמסרות בצורה עקומה ולא מדויקת. התלמוד בסנהדרין צא ע"א אינו אומר שאברהם עסק בכישוף. מובאת שם אמירת יחיד שלפיה מסר אברהם לצאצאיו הערבים, בני הענפים הצדדיים של

ב. ein jüdischer Arzt Dr. Gideon Brecher — גֶּדְעוֹן בֶּרֶכֶר (1797–1873), רופא בֶּרוֹסְקִיץ' שבמורביה (פְּרוֹסְקִיץ') ומאנשי ההשכלה שם — היהודי הראשון בעירו שלמד רפואה. "הטרנסצנדנטלי, המאגיה ודרכי ריפוי מאגיות בתלמוד" (וינה 1850) היה עבודת הדוקטור שלו באֶרְלֶנְג, והמחקר הממצה הראשון על המאגיה שבספרות חז"ל. עוד כתב פירוש לכוזרי (פראג 1838–1840), שעליו התכתב עם שד"ל, ומונוגרפיה על המילה (1845) שההקדמה לה מאת הרב פֶּאָסֶל מֶפְרוֹסְקִיץ' — הוא שבערך הסמוך — ונספח לה מאת אחיינו, מוֹרִיץ שְׁטֵינְשְׁנֵיִדֶר. וזה המהלך, כמו אצל פֶּאָסֶל וְלֶעֶף: מה שרוֹהֶלִינג מנופף בו כתגלית מסתורית נערם ונמנה שלוש שנה קודם לכן, בגרמנית ובגלוי, בידי רופא יהודי. ושים לב למה שדֶלְטִישׁ עושה מיד אחר כך — מציב באותה שורה עם התלמוד את הספרים החיצוניים שמסביב לברית החדשה. הודאה חלקית, אך הודאה.

משפחתו, את סוד עולם השדים, ולכן הם בקיאים בו כשם שחברי הסנהדרין חייבים להיות בקיאים בו (סנהדרין יז ע"א). כך יש להבין שם את חמש המילים. ואילו הקטע האחר, בבבא בתרא י ע"ב, מן היפים שבתלמוד, אומר כך: "אבן טובה הייתה תלויה בצווארו של אברהם אבינו; כל חולה הרואה אותה מיד מתרפא. ובשעה שנפטר אברהם אבינו מן העולם, תלאה הקדוש ברוך הוא בגלגל חמה." הכוונה היא לבשורת האל האחד, האמיתי והחי. אחרי שאברהם ייסד אותה, אנו שומעים יום־יום ובכל מקום את השמים מספרים כבוד אל, ואת הרקיע מגיד מעשה ידיו.

[30] עמ' 55: המשיח יקבל מתנות מכל העמים, ורק מן הנוצרים לא יקבל.

הדברים לקוחים מַאֲיָזְמָנָה, כרך ב, עמ' 766. בקטעים הנידונים נאמר: רק ממלכות אָדום לא יקבל. לפי אחת הגרסאות, זו באה אל המשיח בהנחה שמאחר שקיבל מתנות ממצרים ומכוש, קל וחומר שיקבל מֶהָאֲדוֹמִים, אחי ישראל. כך בפסחים קיח ע"ב. אחי ישראל הם הָאֲדוֹמִים הממשיים, ובשום אופן לא הרומאים. אך אפילו נניח שמלכות אָדום כאן היא כינוי מוסווה למלכות רומי, הרי שכפי שמראה עמ' 767 אצל אֲיִזְמָנָה, הכוונה לרומא שהחריבה את ירושלים ואת המקדש עד היסוד — ולא לרומא הנוצרית. ואף אילו הייתה מלכות אָדום רומא הנוצרית, מדובר במלכות כמלכות. הניסוח שלעיל הוא סילוף מגמתי.

עמ' 58: אכן, בעיני התלמוד הלא־יהודים הם כלבים, שהרי על החגים הקדושים הוא כותב, בפירושו לשמות יב, טז, שהם נועדו לישראל, לא לזרים ולא לכלבים. רבי משה בן נחמן חוזר על כך בחילוף נוסח: לכם ולא לגויים; לכם ולא לכלבים נועדו החגים. כך גם רש"י לשמות יב במהדורת

וְנָצְיָהּ, ואילו בחומש אֶמְסָטָרְדָם משמיט פירוש רש"י את התוספת "ולא לכלבים".

החץ המורעל נופל ארצה בלי לפגוע, שכן הקנאות מצויה כאן בצדו של המאשים והיא מעוורת אותו — אף שגם בלאו הכי הוא עיוור מכדי להבין טקסטים תלמודיים ולהעריכם. הכלבים שם הם כלבים ממש, שהתורה התלמודית מגלה כלפיהם לב רגיש לא פחות מאגודות צער בעלי חיים שלנו.

[31] הוראת המקרא היא: ביום החג הגדול "אֶף אֲשֶׁר יֹאכַל לְכָל נֶפֶשׁ הוּא לְבָדוּ יַעֲשֶׂה לָכֶם". מכאן עולה השאלה אם "כל נפש" כולל גם את צורכיהם של מי שאינם חוגגים — למשל זרים המשרתים בבית ישראל — או את צורכי חיות הבית, למשל הכלבים. המקורות העיקריים לדיון בשאלה זו, שעל פיהם יש להבין את הקטע במגילה ז ע"ב, הם המכילתא לשמות יב, טז והתלמוד הירושלמי, ביצה פרק א, הלכה יא. במקום "גויים" ו"נוכרים" מופיעה לסירוגין המילה התמימה "אחרים", ובמקום "כלבים" מופיעה "בהמה". מן המקבילה בתלמוד הירושלמי ניכר שאכן מדובר במזון לבהמות — שעורה וכיוצא בה.

רש"י מצדד בסוברים שמזון לבהמה כלול בהיתר, אך שהמילה "לכם" מוציאה מכללו מזון לעובדי אלילים. משה בן נחמן, לעומת זאת, מוציא מן ההיתר גם מזון לבהמה. זו מחלוקת המתחייבת מלשון החוק בשמות יב, טז. אמנם במילות התרגשות, שבהן הרגש מדבר, עובדי האלילים נקראים לעתים נדירות "כלבים". הרי אדוננו עצמו נוקט עמדה לאומית־דתית זו כלפי האישה הכנענית, אף שהוא מרכך את הביטוי הקשה (מתי טו, כו). אולם כינוי עובדי אלילים בשם זה בלשונה העניינית והמונחית של פרשנות החוק הוא דבר שלא נשמע כלל.

[32] עמ' 69: רב יהודה אומר שרב אמר כי מותר לאדם (כלומר ליהודי) להלוות בריבית לבניו ולבני ביתו, כדי שיטעמו את טעמה של הריבית... חינוך ערמומי ומחושב לעסקי נשך.

לשם מה ההערה הזדונית "אדם, כלומר יהודי"? כלום אי־אפשר היה לפרש כך גם את את ויקרא א, ב? בבבא מציעא סב ע"א אנו קוראים: "שניים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים; אם שותים שניהם — מתים, ואם שותה אחד מהם — מגיע ליישוב." בן פטורא פוסק: "מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם כמיתתו של חברו." האם גם שם הכוונה בהכרח לשני יהודים? והאם בתלמוד הירושלמי, נדרים פרק ט, הלכה ד, אין לומדים מ"ז סֵפֶר תולדות אָדָם" (בראשית ה, א) שכל בני האדם מוצאם באחד, ומסיקים מכך שמצוות אהבת האדם היא המצווה הראשית והיסודית?

אולם המובאה שלעיל, וכל המסקנה שהוסקה ממנה, הובנו שלא כהלכה. לדעת רב יהודה, ההלוואה בריבית לקרובים לא נועדה להטעים להם את ההנאה שבקבלת ריבית, אלא להמאיס אותה עליהם: "כדי שידעו כמה מצטער ומיצר הנותנו, ויבינו כמה עונשו גדול" של הנוטל ריבית. כך מסביר רש"י. ומדוע משמיט רוֹקְלִינָג את העובדה ששם, בבבא מציעא עה ע"א, מיד לאחר הבאת דעת רב יהודה, הגמרא דוחה אותה כאמצעי פסול העלול להביא בקלות לידי חטא? אם אחרים נוהגים בערמה, הבה לא ננהג בערמה גם אנו!

[33] עמ' 75: *...non est reus laesae virginitatis ...* [אינו אשם בפגיעה בבתולים].

הערה זו על המובאה הלטינית מבקשת לומר שעל פי התלמוד פגיעה מינית בילדה שטרם מלאו לה שלוש שנים אינה חטא הראוי לעונש. האם אפשר

בכלל להעלות על הדעת שהנחה מחרידה כזאת נכונה? הקטע — שלשם הבנתו הכללית אני מפנה לספרו של לאופולד לעף¹, רבה המנוח של סגד, "תקופות החיים בספרות היהודית" (1875), עמ' 109–175 — הובן שלא כהלכה מן היסוד. את המשפט האחרון במשנה יש לקשור אל תחילתה, ולא אל הדברים הסמוכים שלפניו.

תורת משה מאיימת בעונש מוות על משכב זכר עם קטין, והדין הפלילי התלמודי — בסקילה. ואולם התעללות מינית בילדים היא פשע המצוי לחלוטין מחוץ לאופקו של התלמוד. המקרה שאינו נדיר בימינו, שבו מי שהופקדה בידם השמירה על התום מנצלים את הדבר למעשי פשע נסתרים, אינו מוכר שם כלל. רק דמיונו הטמא ורשעותו משולחת הרסן של רוה־לינג קוראים אל תוך התלמוד פטור מעונש על מעשים כאלה.

1. Leopold Löw — לאופולד לעף (1811–1875), רבה של סגד שבהונגריה ומאבות חכמת ישראל שם, עורך כתב העת Ben Chananja. "תקופות החיים בספרות היהודית" (Die Lebensalter in der jüdischen Literatur, 1875) יצא בשנת מותו, ומכאן "המנוח" שבלשון דְּלִיטְשׁ. שים לב למהלך: כדי להפריך את רוה־לינג בעניין קטינה, דְּלִיטְשׁ מפנה את הקורא הנוצרי אל מחקרו של רב — היינו אל מדע היהדות עצמו, ולא אל אֵיין־מַנְגֶּר.

ה. מסקנות מסולפות

V. Falfche Confequenzen.

[34] עמ' 40: התלמוד אומר בלי כחל ושרק שמותר לחטוא, ובלבד שיעשה אדם זאת בסתר.

לא; האמרה הידועה לשמצה *si non caste tamen caute** — אם לא בצניעות, לפחות בזהירות — לא נולדה במוח תלמודי. עיקרון תלמודי הוא שאפילו דבר שאינו חטא נעשה חטא אם הוא גורם לחילול השם, ושחומריו של דבר שהוא חטא כשלעצמו גדלה בכך לאין שיעור; שכן מוטב היה לאדם שלא יבוא לעולם משיחלל את כבוד בוראו.

בהתאם לכך אומר רבי אֵילְעָאִי הזקן בחגיגה טז ע"א: "אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו, ילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורים ויתעטף שחורים, ויעשה כמו שלבו חפץ — ואל יחלל שם שמים בפרהסיא." זו אמירתו של יחיד בתלמוד, ובכל מקום היא מובאת בשמו של אותו יחיד. מולה עומדת אמירתו של אחר: "כל העובר עבירה בסתר כאילו דוחק רגלי שכינה." שם אין מצליחים ליישב את שתי האמירות; אולם התלמוד אומר בכל דרך אפשרית שדבר שהוא חטא כשלעצמו אינו חדל להיות חטא משום שנעשה בלי לעורר שערורייה בפומבי. למשל: כאשר אדם עובר עבירה בסתר, הקדוש ברוך הוא מכריז עליו בגלוי (סוטה ג ע"א); וכן: "כל דבר שאסרו חכמים מפני מראית העין, אפילו בחדרי חדרים אסור" (ביצה ט ע"א ובמקומות נוספים).

*. *si non caste tamen caute* — לטינית, "אם לא בטהרה — לפחות בזהירות"; פתגם שנקשר בלעג במוסר כנסייתי מתירני.

[35] עד כמה מחמירים היו האנשים שְׁרוּקְלִינְג מטיל בהם חשד אפשר לראות, למשל, בסיפור המובא בסנהדרין עה ע"א. אדם אחד נתן עיניו באישה, ואהבה טמאה הביאה אותו לידי מחלה. שאלו ברופאים, ואלה אמרו שאין לו תקנה אלא אם יותר לו להתקרב אליה בגופו. החכמים פסקו: ימות ואל תיבעל לו. אמרו הרופאים: לפחות תעמוד לפניו ערומה. והחכמים: ימות ואל תעמוד לפניו ערומה. אמרו הרופאים: אם כן, לפחות תניחו להם לשוחח זה עם זה מאחורי גדר. והחכמים: ימות ואל תספר עמו מאחורי הגדר.

עמדת התלמוד בעניין זה תואמת את דברי אדוננו בדרשת ההר, מתי ה, כז ואילך. שכן בברכות סא ע"א אנו קוראים: "המרצה מעות לאישה מידו לידה כדי להסתכל בה — אפילו יש בידו תורה ומעשים טובים כמשה רבנו, לא יינקה מדינה של גיהנום."

עמ' 60: על פי התלמוד מותר לרמות את הרשעים, שכן כתוב: "עם נבר תתברר ועם עיקש תתפתל."

הקטעים המצוטטים³⁶ אינם מבקשים לקבוע כלל כללי. הם רק מספרים כיצד התחייב יעקב לגבור בערמה על ערמתו של לבן, וכיצד הצדיק את עצמו בעשותו כן.

[36] מלבד זאת, עיקרון תלמודי הוא שאסור להטעות לא־יהודי ושאין לומר לו, אפילו הוא עובד אלילים, שום דבר שקר — אף לא שקר של נימוס (בבא קמא

קיג ע"ב; חולין צד ע"א). הרמב"ם מסכם את ההוראות התלמודיות הנוגעות לכך בהלכות דעות ב, ו:

אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי, ולא תהיה אחת בפה ואחת בלב, אלא תוכו ודעתו שבלב הוא הדבר שבפה. ואסור לגנוב דעת הבריות, ואפילו דעת הנוכרי. כיצד? לא ימכור לנוכרי בשר גבילה במקום בשר שחוטה, ולא מנעל של מתה במקום מנעל של שחוטה; ולא יסרהב בחברו שיאכל אצלו והוא יודע שאינו אוכל, ולא ירבה לו בתקרובת והוא יודע שאינו מקבל, ולא יפתח לו חביות שהוא צריך לפותחן למוכרן כדי לפתותו שבשביל כבודו פתח, וכן כל כיוצא בו. ואפילו מילה אחת של פיתוי ושל גניבת דעת אסור. אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עמל והוות.

לאורך כל ספרו לועג רוה"ק לרמב"ם הוזה בכנותו אותו "הנשר" של בית הכנסת. מדוע הוא כה חד־צדדי — ולפיכך כה לא אמיתי — בבחירת הנוצות שהוא תולש ממנו?!

[37] עמ' 61: התלמוד מלמד: מותר להחניף לרשע בעולם הזה.

ההקשר שבו מופיע המאמר בסוטה מא ע"ב — והוא אינו מאמר של התלמוד אלא של רבי שמעון בן פאי בתלמוד — מעיד עדות נחרצת נגד החנופה. תחילה

ב. Die angezogenen Stellen — רוה"ק אינו נוקב בהם, ואלה הם: מגילה יג ע"ב ובבא בתרא קכג ע"א, שני מקומות המספרים אותו מעשה. רחל אומרת ליעקב שאביה רמאי ולא יוכל לו, והוא משיב "אחיו אנא ברמאות"; היא שואלת "ומי שרי לצדיקי לסגויי ברמיותא?" והוא עונה בפסוק "עם נבר תחבר ועם עקש תתפל". כלומר הפסוק בא בפי יעקב, כהצדקה למעשה שנעשה כבר, ולא כהלכה הפוסקת שמותר לרמות — וזה בדיוק מה שד"קט"ש אומר כאן.

בא מאמרו של רבי נתן, שישראל התחייבו כליה משום שהחניפו למלך אַגְרִיפָּס; ובהמשך אומר רבי אלעזר שאפילו עוברים שבמעיי אמם מקללים את החנף. בין השניים עומד אותו מאמר של רבי שמעון, המנומק ב**ישעיהו לב, ה**: "לֹא יִקְרָא עוֹד לְנָבֵל נְדִיב, וּלְכִילִי לֹא יֵאמָר שׁוֹעֵז." יש להביא את הנימוק הזה בחשבון. אצילות המעמד, הנפוצה מדי בזמננו ואינה מלווה באצילות האופי, תחדל בעולם הבא; אך בינתיים אין מנוס מלפנות לבעלי מעמד רם במילות כבוד שאין הם ראויים להן באמת. כאשר מבינים אותו נכונה, המאמר התלמודי אינו בלתי־מוסרי.

עמ' 67: משה התיר ליטול מן הלא־יהודי ריבית (מובן שלא ריבית בלתי הוגנת): "לנוכרי תשיך" (דברים כג, כ). לעומת זאת מלמדת שורה שלמה של רבנים "שאינם טועים לעולם" כי משה אמר: חובה עליך ליטול מן הנוכרי ריבית.

הוולגטה³⁸, שהכנסייה הרומית מכירה בה כנוסח מוסמך, מתרגמת: *Non foenerabis fratri tuo ad usuram pecuniam nec fruges nec quamlibet aliam rem, sed alieno*. נקודה! כלומר: לא תלווה לאחיק בריבית — כסף, תבואה או כל דבר אחר — אלא לזר. היא אינה מבחינה אפוא בין "חובה עליך" לבין "מותר לך". נוסף על כך, גם הפרשנות היהודית הקדומה נעה בין הבנת הדברים כמצווה לבין הבנתם כהיתר.

[38] הפירוש "חובה עליך" מנומק בכך שבדרך זו תימנע קרבה מפתה ומסוכנת עם עובדי האלילים (כבא מציעא ע ע"א). ואותו "חובה עליך" אינו "מוכרח אתה", שכן פעמים רבות משבח התלמוד, על יסוד **תהלים טו, ה**, את מי

38. Vulgata — תרגום המקרא ללטינית שערך הירונימוס; הנוסח המחייב של הכנסייה הקתולית.

שמלווה אף לעובדי אלילים בלא ריבית — למשל בבבא בתרא כד ע"א. אפילו המילה שמשמעה "ליטול ריבית" מתפרשת במשמעות "לתת ריבית" בבבא מציעא ע ע"ב. אשר לשיעור הריבית המותנית, נדרש במפורש שלא תעלה על הסכום הדרוש למלווה למחייתו (רמב"ם, הלכות מלווה ולווה ה, ב; השו"תוספות לבבא מציעא ע ע"ב).

עמ' 69: משה אסר לחלוטין ריבית לצורך צריכה בלבד בין יהודים, ולכן גם ריבית הנגבית בכותרות מדומות — בקיצור, אף נשך מוסווה (חטא בסתר).

אכן כך הוא; ואף על פי כן אין מקום לזעקות השבר הללו על הדרכים התלמודיות הנזכרות לעקוף את איסור הריבית המוחלט. גם את איסור הריבית המוחלט במשפט הקאנוניי אי־אפשר היה לקיים. תאולוגים ומשפטנים כאחד ניסו להקהות את עוקצו המעשי באמצעות הבחנות דקות; אינספור תחליפים להלוואה בריבית הומצאו כדי לעקוף את האיסור באורח שיטתי, או חודשו מתקופת המשפט הרומי הקיסרי. *Ob utilitatem publicam* — למען תועלת הציבור — הותר למעמדות מסוימים של בעלי הון, הפעילים במיוחד, להשתחרר מן המצווה בגלוי ובאופן מלא: בייחוד לסוחרים הכסף האיטלקים, ליהודים שהוגבלו לרכוש מיטלטלין, ואף לאנשי הכמורה עצמם (שוֹנְדֵר, "חוק הברית מ־14 בנובמבר 1867: מחקר", לייפציג 1872).

[39] בתוך הכנסייה, התפתחות הנשך מתוך האיסור הקאנוני על נטילת ריבית הייתה זהה להתפתחותו בעם היהודי מתוך איסור משה. החוק האידיאלי התגלה כבלתי ניתן ליישום לנוכח המציאות המורכבת, כשם ששיתוף הרכוש בקהילה הנוצרית הקדומה בירושלים התקיים רק זמן קצר. אולם אין לערער

ד. *kanonisches Recht, Canones* — משפט הכנסייה הקתולית, שנאסף בקובצי ה"קאנונים".

על כך שהתלמוד דוחה את הנשך ממש בכל תוקף. הצהרת איגוד הקהילות היהודיות־גרמניות^ה משנת 1879 — "היהדות מצרה על תופעת הנשך כתופעה הזרה לה ועוינת אותה, ואינה יכולה להכיר במי שעוסקים בעסקים כאלה כבניה האמיתיים" — אינה מנוגדת לרוח התלמוד.

עמ' 81 ואילך: כאשר השלטון הנוצרי מחייב את היהודי התלמודי להישבע, אי־אפשר שלא לחשוב, לאור העקרונות שנידונו, שהיהודי אינו רואה עצמו מחויב לומר את האמת מפני שכפו עליו את השבועה.

אמת היא: בעניין שבועה שנכפתה ובעניין ההסתייגות שבלב (*reservatio mentalis*) המותרת, התלמוד כולל כללים ודוגמאות הראויים לגינוי ממש ככללי המוסר הקזואיסטי^ז של מסדר הישועים^ח — כללים הראויים לגינוי לפחות באותה מידה, ושאפשר להצדיקם הרבה פחות. אך מה שְׁרוֹהֶלֶיִג מסיק מאותם כללים ודוגמאות הוא רמיזה זדונית. בנדרים כה ע"א מחויב הנשבע במפורש להישבע על דעת השלטון הדורש את השבועה, תוך שלילת פרשנותו הסובייקטיבית. ושום ספר הלכה ומוסר רבני אינו מתיר לאדם להישבע בבית

ה. *der deutsch-iraelitische Gemeindebund* — ה־*Deutsch-Israelitischer Gemeindebund*, ארגון הגג של הקהילות היהודיות בגרמניה, שנוסד בלייפציג ב־1869 ופעל לענייני צדקה, חינוך והגנה על זכויות. הצהרתו משנת 1879 בגנות הנשך נמסרה בעיצומו של גל ההסתה של "תנועת ברלין", וְדִלְיִש מביא אותה כעדות מוסמכת של היהדות המאורגנת על עצמה.

1. *reservatio mentalis* — לטינית, "הסתייגות שבלב" — צירוף תנאי נסתר לשבועה, שהצדיק כביכול שבועת שווא.

2. *casuistisch* — שיטת הכרעה מוסרית על דרך פירוק לאין־ספור מקרים פרטיים; נקשרה בעיקר במוסר הישועי.

3. *Jesuitenorden* — מסדר קתולי שנוסד ב־1540; בפולמוס בן הזמן שימש שם נרדף למוסר מתפתל.

משפט, או בכל מקום אחר, שבועה שמטרתה אובדנו של הזולת או גרימת נזק לו.

[40] עמ' 83: עוד מלמדת שורה של ספרים יהודיים כי היהודי מאמין באמונה שלמה שביום הכיפורים יימחלו לו כל חטאיו, גם החמורים ביותר ובהם שבועות שקר, בלא שנאמר דבר על חובה כלשהי להשיב את הגולה; גם הנוצרי מאמין במחילת החטאים, אך הוא יודע שהתנאי ההכרחי לה הוא השבת הרכוש ותיקון הכבוד הפגוע של הזולת.

“הנוצרי”! אילו הייתה גאוותו בכך שלדעתו המחילה תלויה בתנאי הזה, הייתה זו גאווה מטופשת ששורשה בבורות — לשם אמיתות מוסר נדושות כאלה לא היה צורך בקורבן גולגותא^ט. משנה יומא ח, ט אומרת: “האומר אחטא ואשוב, אחטא ואשוב — אין מספיקין בידו לעשות תשובה. אחטא ויום הכיפורים מכפר — אין יום הכיפורים מכפר. עבירות שבין אדם למקום, יום הכיפורים מכפר; עבירות שבין אדם לחברו, אין יום הכיפורים מכפר עד שירצה את חברו.”

מפרש אחד, רפאל פִּיֶרְסֶטְנֶטֶל^ט, מעיר על כך: “כפרה תיתכן רק לאחר שהושב על כנו הדין שנפגע; שאם לא כן, תבוא הכפרה על חשבון הנפגע ותהיה עוול

ט. Golgatha — גִּלְגֻּתָּא בארמית, “מקום הגולגולת” — הגבעה שמחוץ לירושלים שבה נצלב ישוע (מתי כז, לג; מרקוס טז, כב; יוחנן יט, יז); בלטינית Calvaria. “קורבן גולגותא” הוא מותו המכפר. טענת דִּלִּיטֶשׁ עוקצנית: אם כל חידושה של הנצרות הוא התנאי שהמחילה תלויה בהשבת הגולה — אמת מוסרית שהמשנה ביומא אומרת אותה במפורש — לא היה צורך בצליבה כדי ללמודה.

כלפיו. אולם לעתים הפגיעה היא מן הסוג שאי־אפשר לתקנו בשום דרך, כגון הוצאת דיבה. במקרה כזה יש לפייס את הנפגע, והתלמוד מחייב את האחרון להתפייס.”

אשר לביטול השבועות שכבר נשבע היהודי, שאותו הוא מבקש בתפילת “כל נדרי” בערב יום הכיפורים, התוספת “דאָסרָנא על נפְשֶׁתָנָא” — כלומר, שאסרנו על עצמנו — מגבילה במפורש את הביטול לשבועות שאדם נשבע מרצונו החופשי כלפי עצמו:

[41] התחייבויות עצמיות שניטלו בשבועה ואחר כך הוכרו כחטא או כבלתי ניתנות לביצוע. שבועות בבית משפט והתחייבויות כלפי הזולת שניטלו בשבועה בידיעתו אינן נכללות בו.

הפרופסור היהודי־נוצרי קרל אַנטון מֶהֶלְמֶשְׁטַט^א אומר בספרו על שבועת היהודים (בְּרֶאוּנְשׁווייג 1756), סעיף 65 ואילך:

מר אַיִזֶנְמַנְגֶּר^ב מביא, כהוכחה לכך שנוסח “כל נדרי” מתיר ליהודים את שבועותיהם המשפטיות כלפי נוצרי ובכך מפתה אותם להישבע לשקר,

^א . Raphael Fürfenthal — יעקב רפֶאֶל פִּירְסְטֶנְטֶל (גֶּלֶזֶנְאָו 1781 – בֶּרְסֶלְאָו 1855), משורר, מתרגם וסופר עברי. תרגם לגרמנית את סידור התפילה ואת המחזור, את “מורה נבוכים” ואת “חובות הלבבות”, וחיבר פירוש עברי רחב על המקרא. ההערה שדְּלִיטְשׁ מביא כאן היא מן הביאור שצירף לתרגומו — פרשן יהודי בן המאה התשע־עשרה, שוב לא אַיִזֶנְמַנְגֶּר.

^ב א. der judenchriftliche Helmftädter Profeffor Carl Anton — שמו מלידה מֶשֶׁה גֶּרְשׁוֹן כֶּהֶן (מִיטֶאָו שֶׁבֶקוּלֶנְד, 1722), תלמידו שבע שנים של רבי יהונתן אייבשיץ בפראג; נטבל בוולֶפְנֶבִיטֶל ב־1748 בשם קרל אַנטון ומונה פרופסור לעברית בֶּהֶלְמֶשְׁטַט. ספרו משנת 1756 על שבועת היהודים בא להצדיקם דווקא כנגד אַיִזֶנְמַנְגֶּר. בזה כל העניין: דְּלִיטְשׁ מעמיד מומר מן המאה השמונה־עשרה, שהשתמש בידיעותיו כדי להגן, מול המומרים שרוֹהֶלֶינְג שואב מהם — ובשורה הבאה הוא קורא להם “ספחת לכנסייה”.

את הספר שכתב יוהאָנִיס נְשִׁמִיט^{יב} נגד היהודים ושמזו "דעל דרקון אש ומרת פתנים זועמים". הכותרת לבדה כבר מעבירה צמרמורת קרה בכל איברי... לא אבקש לחלוק על כך שייתכן שיימצאו בקרב היהודים נפשות זדוניות המנצלות לרעה את הנוסח הזה, לא רק נגד נוצרים אלא אפילו נגד אחיהן שלהן. אולם כל נפש חסרת פניות רשאית תמיד לטעון שאין זו תכליתו הסופית של הנוסח — ובלבד שאין היא מבקשת בודון להפיץ שקרים מסוכנים על אומה אחרת מתוך מרירות.

את ספרו זה של קַרְל אֶנְטוֹן אני ממליץ למר רוֹהֶלֶינג. "אני מודה", אומר המחבר בהקדמה,

[42] "כי אני אוהב את היהודים מפני שנולדתי וגדלתי בקרבם, ואני אוהב אותם עוד יותר מפני שמתוכם בא ישוע שלי, ישועת העולם. אכן, עם פֶּאָלוּס הקדוש אני אוהב אותם אהבה כה עמוקה, עד שבכל יום אני

יב. (1647–1704) — Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהיידלברג, שעמל לדבריו נעשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך נְשִׁמִיט וְרִיטְהֵיימֶר וְשִׁמְאֵל אֶפְנֵהיימֶר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לֵאפֹלד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קִינְגְסְבֶּרג". זה עניינו לכאן: אין רוֹהֶלֶינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דֶלִיטְש בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוֹהֶלֶינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — אֵינְקֶמֶנְדֶּר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

יג. Johann Schmidt — יוֹהַן נְשִׁמִיט, Feuriger Drachen-Gift und wütiger Ottern-Gall (לִיבֶק 1682) — כתב שטנה שאין בו חסר מכל עלילות הדם, חילול הלחם הקדוש וקשרי הרופאים היהודים. הכותרת עצמה לקוחה מן המקרא: דברים לב, לג בתרגום לותר, "חַמַּת תַּנִּינִים יִנָּם וְרֹאשׁ תַּנִּינִים אֶכֹּר" — פסוק שנאמר על סדום, והוסב כאן על היהודים. קַרְל אֶנְטוֹן מצטט את הכותרת כדי לומר שדי בה כדי להעיד על הספר.

מבקש לראותם מצורפים לצרור הצדיקים והקדושים. למענם אפוא ולמען האמת כתבתי את דברי ההפרכה האלה; שכן הידיעות שמביא מר אֵיִזְנֶמְנֶגֶר נראו לי — לנוכח זמנים מסוימים העלולים לבוא — מסוכנות כל כך ליהודים, עד שהן יכולות להעמידם בסכנת החיים הקיצונית ביותר ובייסורים האכזריים ביותר, אם יתקבלו האשמותיו כאמת.

“קשים גרים לישראל כספחת”, אומר פתגם תלמודי: בהדרכתו של אֵיִזְנֶמְנֶגֶר, רוֹהֲלִינֶג שואב מכתביהם של מומרים כאלה, שנעשו כספחת לכנסייה.

ו. שימושים בלתי הוגנים

VI. Unbillige Verwerthungen.

[43] עמ' 55: כאשר יבוא המשיח, אומר התלמוד, תוציא הארץ עוגות ובגדי צמר, וגם חיטה שגרגירה עבה כשתי כליות של השוורים הגדולים ביותר.

תיאורים משיחיים־מילנריסטיים כאלה, שמוכן מאליו שאין להבינם פשוטם כמשמעם, נמסרים גם כאמירותיו של פפיאס, בישוף הִיִּירָאפּוֹלִיס^א; והוא אף מייחס אותם למסורת שמקורה בתלמידיו הישירים של האדון: "אז יצמחו גפנים שכל אחת מהן תישא עשרת אלפים זמורות, כל זמורה עשרת אלפים ענפים, כל ענף עשרת אלפים שריגים וכל שריג עשרת אלפים אשכולות; כל אשכול יניב עשרים וחמש מידות יין, וכאשר יבקש אדם לתפוס אשכול אחד יקרא אליו אשכול אחר: אני טוב ממנו, קח אותי", וכן הלאה. כיצד יש להבין את השינוי הזה מראה גמליאל, רבו של השליח פֶּאֻלוֹס, בשבת ל ע"ב. אין זה צודק או הוגן לבקש להלעיג את התלמוד בגלל ציורי דמיון כאלה של אחרית הימים.

עמ' 58: התלמוד אומר שזרעו של זר שאינו יהודי הוא זרע בהמה.

א. Papias, Bischof von Hieropolis — פפיאס מהִיִּירָאפּוֹלִיס שבפְּרִיגִיָה (בערך 60–130), מאבות הכנסייה הקדומים, מחבר "ביאור דברי האדון" בחמישה ספרים ששרד רק בציטוטים אצל אִיִּרֵנָאוֹס וְאֶפִּסְקֵיֹוס. תיאור הגפן בעלת עשרת אלפים הזמורות מובא אצל אִיִּרֵנָאוֹס (נגד המינים ה, לג), ופפיאס תולה אותו במסורת ששמע מזקנים ששמעו את יוחנן — כלומר מתלמידיו הישירים של ישוע. חו כל טענת דִּלִּיקְטָשׁ: אותו דמיון אלף־שנתי שרוֹהֶלֶינָג מלעיג עליו בתלמוד עומד גם בפי אב כנסייה, ובסמכות שליחית.

זו אינה אמירה של התלמוד עצמו אלא של מפרש מימי הביניים². כדי להבינה יש לדעת איזו תמונה מצייר התלמוד של עובדי האלילים: שקיעה בכל זוועות התאוה הטבעית והבלתי טבעית. אך הוא גם מבחין בין עובדי אלילים ששכחו את אלוהים לבין אלה שלא שכחוהו (סנהדרין קה ע"א).

[44] עובד אלילים כזה מאשקלון זוכה בקידושין לא ע"א ובמקומות נוספים לשבח כמופת של אהבת הורים. עם זאת, אכן מצויות בתלמוד אמירות נוקשות ומסמרות שיער. עליהן אומר הרב פאסל מפרוסניץ בספרו "תורת המידות והמשפט התלמודית" משנת 1848: "אם אמירות כאלה מכוונות נגד עובדי אלילים באשר הם, הריני דוחה אותן בזעם."

ושמואל הולקהיים³, הלוחם העקבי למען הרפורמה, מרחיק לכת הרבה יותר בחיבורו הראוי לציון "חוקי הטקס במלכות המשיח" משנת 1845 ומניח את הגרזן על השורש: "מה שבתורת משה נוגע ליחסו של הישראלי, כאדם, אל

ב. *eines mittelalterlichen Auslegers* — דְּלִיטְשׁ אינו נוקב בשמו. רוהֶלִינג מפנה בהערת השוליים שלו לתוספות ליבמות צד ע"ב, אך הלשון עצמה נמצאת ברש"י ליבמות צז ע"ב: "וגר אין לו שאר האב, דרחמנא אפקריה כורע בהמה, שנאמר וזרמת סוסים וזרמתם" (יחזקאל כג, כ). כלומר קביעה משפטית ייחוסית על ביטול האבהות המשפטית של גר, ולא גנאי לגוי — וממילא לא "התלמוד אומר", אלא מפרש שחי כאלף שנה אחריו.

ג. *der Proßnitzer Rabbiner Faffel* — הִי'שׁ בֶּר פֶּאסֶל (1802–1883), רבה של פרוסניץ שבמורביה (פרוסטצ'יוב) ואחר כך של נְגֶ'קְנִיזֶה, מחלוצי המחקר של המשפט העברי. "תורת המידות והמשפט התלמודית" (1848) *Die talmudische Tugend- und Rechtslehre* הוא ספרו. דְּלִיטְשׁ מביא אותו ואת הולקהיים כדי להראות שהיהודים עצמם דחו את האמירות הקשות שבתלמוד, ובגלוי — הרבה לפני שרוהֶלִינג "גילה" אותן.

ד. *Samuel Holdheim* — שְמוּאֵל הוֹלְדֶהיים (1806–1860), רבה של קהילת הרפורמה בברלין והרדיקלי שבמנהיגי התנועה: ביטל את השבת ליום ראשון ושלל את תוקפו המחייב של החוק הלאומי-טקסי. "חוקי הטקס במלכות המשיח" (*Das Ceremonialgesetz im Messiasreich*, 1845) הוא החיבור שדְּלִיטְשׁ קורא לו "ראוי לציון" ושב, כלשונו, מונח הגרזן על השורש: מה שנוגע ליחס שבין אדם לאלוהיו נצחי, ומה שנוגע למדינה הישראלית עבר זמנו.

אלוהים — כיחסו של ילד אל אביו שבשמים — הוא דתי באופן מוחלט, ולכן נצחי. אולם מה שנוגע ליחסו של הישראלי, כעם נבחר ומיוחד, אל אלוהיו ואדונו, הוא דתי באופן יחסי וחייב לחדול לגביו ברגע שהישראלי שב אל היחס האנושי הכללי.”

גם זו דעתנו. דת הברית הישנה היא דת ההתגלות בשלב המקדים הלאומי שלה. אולם הולך־היים מייחל לדת המשיחית שתפרוץ את גבולות הלאומיות בעתיד. בעינינו הנצרות היא הדת המשיחית. מאז באה לעולם, אומרים בני האדם באשר הם את מה שמלאכי ב, י אומר בשם ישראל: “הֲלוֹא אָב אֶחָד לְכָלֵנוּ?”

[45] עמ' 65: התלמוד אומר: מי שמחזיר לגוי את אבידתו, אלוהים לא יסלח לו.

הקטע בסנהדרין עו ע"א קוצר כאן כדי שיהיה דוחה יותר. אמנם התלמוד מסיק מדברים כב, ג שאין להשיב לעובדי אלילים את אבידתם, כדי שלא לחזק בכך את כוחם. אך מצד אחר הוא ממליץ על השבת האבידה ומשבח אותה בכל מקום שבו היא מביאה כבוד לאלוהים, ואוסר שלא להשיבה כאשר הדבר יביא לחילול השם.

לכאן שייך הסיפור היפה על שמעון בן שטח, שהתפרנס מסירוק פשתן, ותלמידיו קנו למענו חמור מִסְרָקָנִי^ה אחד ומצאו מרגלית תלויה על צווארו. הם

ה. Saracene — “סְרָקָנִים” הוא שמם של הערבים בפי הנוצרים בימי הביניים. בירושלמי האיש הוא “סירקאי”, זה אכן פירושו; דְּלִיטָשׁ מוסר את המילה כמות שהיא. שים לב לאנכרוניזם שבמעשה עצמו: שמעון בן שטח חי במאה הראשונה לפני הספירה, וסוחר סְרָקָנִי בסיפור על אודותיו הוא סימן לגילו של הנוסח, לא של המעשה.

הביאו אליו את החמור, הושיטו לעומתו את המרגלית וקראו: עכשיו שוב אינך צריך להתייגע כל כך! הוא שאל: האם הבעלים יודע עליה? "לא", השיבו. אמר להם: אם כן, לכו והחזירו לו אותה (ירושלמי, בבא מציעא ב, ה).

יהודי החי בקרב נוצרים ומבקש לנהוג על פי הכלל התלמודי בעניין אבידתו של עובד אלילים ייחשב, גם מנקודת מבט תלמודית, למחלל שם אלוהים; וזאת מלבד העובדה שמעשהו יעמוד בניגוד לחוק המדינה, שהתלמוד מכיר בו כמחייב. יתרה מזו, אפילו היהדות הלא־רפורמית בת זמננו הושפעה במידה זו מרוח הנצרות: היא מתנערת מכללי דין תלמודיים כגון זה העוסק באבידתו של עובד אלילים, ורואה בהם "חוקי עוול פסולים" (פאסל, שם, עמ' 195).

עמ' 86: כך מסופר גם על רבי צְבִי הֶזְקֵן, שניסה לשכנע את הנוצרים... ש"גוי" כלל איננה מילת גנאי; עד מהרה סוכל הניסיון בכך שפנו לישראלי הראשון שנקרה בדרך בכינוי "גוי". הישראלי הבין זאת היטב ואסר בועם רב לכנותו כך.

[46] איזה חוסר הבנה! כלום גם כתבי הברית החדשה אינם מבחינים בין ישראל לגויים (*ethnē*)? ישראל המאמין במשיח אינו חדל להיות ישראלי, ונוצרי שמוצאו מן הגויים אינו חדל להיות גוי (*ethnikos*, או בעברית "גוי"). אכן, "גוי" איננה מילת גנאי. אפילו ישראל עצמו נקרא לעתים "גוי" בברית הישנה; "גויך" מכנה אותו המתפלל אל אלוהים בתהלים קו, ה. "גוי" מציין כשלעצמו את העם ואת בני העם, ואינו כינוי גנאי. היהודי יכול אמנם לעשותו לכינוי כזה, כשם שבפי מסיתי השנאה ליהודים נעשית המילה "יהודי" לכינוי גנאי.

רבי צְבִי הזקן צודק אפוא. אלא שאין לי הכבוד להכירו, שכן יש רבנים קדומים רבים ששמו צְבִי — *Zebi*, לא *Zevi*.

עמ' 88: כמה דפים הלאה [במסכת עבודה זרה] נזכרים הפולחן הנוצרי, הכמרים (המכונים *rasi*), נרות וגביעים, והכול נקרא עבודה זרה.

הבקי בתלמוד מזהה מיד שהדבר אינו כתוב בתלמוד, ולו משום שהכינוי היהודי הרגיל לכומר הנוצרי על שם הַטּוֹנְסוֹרָה¹ שלו, כלומר קְגָלַח (*galûach*), זר לתלמוד לחלוטין. הקטע שאליו מתכוון רוֹהֶלֶיִג נמצא בתוספות לעבודה זרה יד ע"ב, שם נשאלת השאלה אם מותר ליהודי למכור לנוצרי בזמן חגו לבונה, שעווה וכיוצא בהן. התשובה שלילית, משום שבכך יסייע לפולחן הנוצרי. לא התלמוד אומר זאת אלא מפרשו מימי הביניים.

[47] איננו מבקשים לטשטש זאת. המשפט התלמודי אינו סובלני, ובימי הביניים פנתה ההסתגרות העצמית הגאה, שניזונה מן התלמוד, נגד הכנסייה. בתלמוד עצמו הכנסייה נמצאת כמעט לחלוטין מחוץ להיקפה של החשיבה

1. *Zebi — nicht Zevi* — בעברית זה שם אחד בלבד, צְבִי, והמחלוקת כולה באותיות לטיניות. שיטת התעתיק של דֶלִיטֶשׁ — כשל חוקרי המקרא הגרמנים בני זמנו — מוסרת ב' באות b בין שהיא דגושה ובין שהיא רפה, וכך לאורך הספר עצמו: עבודה זרה היא *Aboda zara*, 'ימות — *Jebamoth*, אבות — *Aboth*, בבא בתרא — *Baba bathra*. לפיכך צְבִי נכתב *Zebi*, והקורא הבקיא יודע מאליו שהב' רפה. רוֹהֶלֶיִג כתב *Zevi* — איות פונטי שאינו נהוג במקצוע, ובגרמנית אף אינו משיג את מבוקשו: v נהגית שם ברגיל /f/ (*Vater, viel*), ו־Zevi עלול להיקרא "צפִי". זו כל העקיצה, ואין בה שני שמות: הצורה שרוֹהֶלֶיִג נוקב בה מסגירה שאינו בקיא במקצוע שהוא מתיימר לשפוט — כמו "רבי רב" ו"רבי רש"י" שלו.

2. *Tonfur* — גילוח עגול בקודקוד ראשו של איש כמורה קתולי, אות מעמדו. מכאן הכינוי היהודי לכומר — גָלַח, שדֶלִיטֶשׁ מוסר בגרמנית *galûach* — חזו ראיתו: הכינוי הזה אינו מצוי בתלמוד כלל, ולכן הקטע שרוֹהֶלֶיִג מייחס לתלמוד אינו תלמודי אלא מדברי בעלי התוספות שאחריו.

המשפטית המפורטת שלו. הוא אינו מדבר בשום מקום על בעלי טַוֶּסְנֶה נוצרים. אין לערבל יחד אמירות שיותר מחמש מאות שנה מפרידות ביניהן.

יש לתת את הדעת לרושם שהיה מוכרח להתקבל אצל היהודי מן הפולחן הנוצרי, וממנו — מן הנצרות כולה, בסביבה קתולית־רומית וקתולית־יוונית! משום כך, מאז הכרתי בישוע את המשיח והוא העיד על עצמו לפניי, אני תומך במפעל המיסיון¹⁰¹ שמטרתו להעיד בפני היהודי על הנצרות במהותה האמיתית המתועדת. ואני סבור: אילו היו עיניו של העם שאנו אוהבים באהבה שבה אהב אותו ישוע פקוחות, היה מכיר באיזה צד נמצאים ידידיו הכנים והנאמנים ביותר.

עמ' 101: היהודי א' אמר למ', נוצרי, בארבע עיניים: הדת הנוצרית אצילית, מפני שהיא מצווה לאהוב אפילו את האויב; אך הדת היהודית מעשית יותר, מפני שהיא מתירה לי לבעוט בגבם — גם אם רק כעבור שנים — משום שהם דרכו היום על רגלי.

מי שאמר זאת היה אדם בור וחצוף, גם אם בן מעמד רם ועשיר. לא, אין זה ההבדל בין היהדות לנצרות. אמנם הנצרות חרתה על דגלה, יותר מכל דת אחרת, את ההתגברות על העולם העוין באמצעות כלי הנשק של התפילה והדמעות — הנצרות המתועדת, הנצרות על פי המופת והדרישה של המשיח. אבל גם התלמוד אומר ביומא כג ע"א ובמקומות נוספים:

ח. Mission — מפעל נוצרי להמרת יהודים; דליטש עצמו עמד בראש מפעל כזה בלייפציג.

[48] "הנעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים, עושים מאהבה ושמחים בייסורים — עליהם הכתוב אומר (שופטים ה, לא): 'וְאֶהְיֶה כִצֵּאת הַשֶּׁמֶשׁ בְּגִבְרָתוֹ.'"

ובבבא קמא צג ע"א: "לעולם יהא אדם מן הנרדפים ולא מן הרודפים, שאין לך נרדף בעופות יותר מתורים ובני יונה, והכשירן הכתוב לגבי מזבח." שם אנו קוראים גם, בקשר ליחסו של אבימלך לשרה: "אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך"; ומובהר שגם קללה כזאת, אם היא מוצדקת, אינה נשארת בלי השפעה. כלל הנקרא בסנהדרין מט ע"א וחוזר פעמים רבות אומר: "תהא מן המקוללים ולא מן המקללים." כיצד יכולה אפוא אמירתו של כסיל מרושע להוכיח דבר כלשהו?

ז. דברים מפלצתיים מפינות נידחות

VII. Monftrofitäten aus entlegenen Winkeln.

[49] עמ' 43 ואילך: חכם מחכמי ישראל שמע פעם את אלוהים קורא: אוי לי, מי יפר לי את שבועתי? וכאשר סיפר הרב זאת לעמיתיו, קראו לו חמור על שלא הפר בעצמו לאלוהים את השבועה. ואולם בין השמים לארץ עומד מלאך רב־עוצמה ושמנו מי, היכול להתיר לאל הקדוש את כל שבועותיו ונדרייו ולזכותו מהם. — כשם שאלוהים נשבע שבועה רעה, כך לפי התלמוד גם שיקר כדי להשכין שלום בין אברהם לשרה; ומשום כך, מוסיף התלמוד, מותר לשקר למען השלום.

אין בכוונתנו להכחיש את הדרכים הרבות שבהן התלמוד מייחד את אלוהים, אך כל הדברים שלעיל הם סחורה כוזבת שחוממה מחדש מתוך אי־נמנָגָה. שכן: ראשית, סיפור החמור הוא אחד מסיפורי מִינְהָאָוֶן הבורלסקיים אך רבי המשמעות של רַבָּה בַּר בַּר חֲנָה, המתענג על מעשיות דמיון הרפתקניות; שנית, המלאך מִי־הוא רעיון פרטי ומבודד לחלוטין של מקובל מְקַרְקוֹבִי שמת בשנת

א. (1647–1704) — Johann Andreas Eisenmenger, פרופסור ללשון העברית בהידלברג, שנמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך שְׁמֶשׁוֹן וְרֶטְהֵיימֶר וְשְׁמוּאֵל אוֹפֶנהיימֶר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קְנִינְסְבֶּרְג". זה עניינו לכאן: אין רוֹהֶלִינְג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דְלִיטְש בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוֹהֶלִינְג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "דבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — אי־נמנָגָה לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

1603; ושלישית, הטענה שעל פי התלמוד שיקר אלוהים ושמותר לשקר למען השלום היא בעצמה שקר.

הקטע בבבא מציעא פא ע"א, שעליו מעמיסים את הכלל הבלתי־מוסרי הזה ואת הנימוק המגדף ההוא, כולל כלל תמים של נימוס והליכות, הנשען בשנינות מעודנת על בראשית יח, יב ואילך. שם מסופר: "וּתְצַחַק שְׂרָה בְּקֶרְבָּהּ [למשמע ההודעה על אימהותה הקרבה] לֵאמֹר: אֲחֵרֵי בְלָתִי הִיְתָה לִי עֲדָנָה, וְאֵדְנִי וְאֵנִי וְיֵאמֶר ה' אֵל אֲבֶרְהָם: לָמָּה זֶה צָחָקָה שְׂרָה לֵאמֹר: הֲאֵף אֶמְנָם אֵלֶּה, וְאֵנִי וְקִנְיָתִי?"

[50] ה' חוזר על הסתייגותה של שרה בצורה המסירה את מה שהיה עלול לפגוע באברהם: הוא מציב את זקנתה של שרה עצמה במקום זקנתו של

ב. der Engel Mi — שְׁהֶקְבֵּלָה הקדומה אינה מכירה אותו — כך דְּלִיטְשׁ, ובמהדורה השביעית הוא נסמך על מנואל יואל, "תורת הדת של הזוהר" (Religionsphilosophie des Sohar, 1849), עמ' 231 ו־235 ואילך. באותה הערה הוא מוסיף שגם באמירת היחיד שבסנהדרין קי ע"ב אין למצוא את הגידוף שאלוהים נשבע לשקר: חזרה משבועה או התרת נדר אינה שבועת שקר. ג. eines im J. 1603 verstorbenen Krakauer Kabbalisten — דְּלִיטְשׁ אינו נוקב בשמו, ואף לא עלה בידינו לזהותו. העיקר בטענתו הוא התאריך: רעיון פרטי של מקובל שמת בשנת 1603 צעיר מן התלמוד באלף שנה ויותר, ולכן "התלמוד אומר" שבפי רוֹהֶלִינְג כחב מעיקרו — אותו מהלך עצמו שעשה בעניין "פירוש לחומש משנת 1522". על המלאך מ"י עצמו ועל האסמכתה שהוסיף דְּלִיטְשׁ במהדורה השביעית ראו הערך "המלאך מ"י".

ד. Die Stelle Baba mezia 81a — פליטת קולמוס, וְדִלִיטְשׁ עצמו תיקן אותה: במהדורה השביעית נדפס כאן "Baba mezia 87a". ואכן הקטע שהוא דן בו — "תנא דבי רבי ישמעאל: גדול שלום, שאפילו הקדוש ברוך הוא שינה בו", הנדרש מן ההפרש שבין "וְאֵדְנִי וְאֵנִי" שבפי שרה ל"וְאֵנִי וְקִנְיָתִי" שבפי ה', ועמו כללי הנימוס הנלמדים מביקור שלושת המלאכים באוהל אברהם — הוא בבבא מציעא פז ע"א, ובמקבילה יבמות סה ע"ב. בדף פא ע"א אין מזה כלום; דיני שומרים הם. מפני שהדף קיים, קישור אליה היה מוליך את הקורא בבטחה אל המקום הלא נכון, ולכן אין ההפניה מקושרת ואינה נכנסת למראי המקומות. "הפרשן המצוטט שם בתלמוד" שבהמשך הוא התנא דבי רבי ישמעאל.

אברהם. על כך מעיר הפרשן המצוטט שם בתלמוד: "גדול השלום, שאפילו הקדוש ברוך הוא שינה בו" — שינה את הביטוי. אין כאן ולו הברה אחת על שקר. ה' חוזר על מחשבתה של שרה בצורה שאמיתותה אינה פחותה מזו שנמסרה בפסוק הקודם.

גם במקומות נוספים שם בתלמוד מסיקים מביקור שלושת המלאכים באוהל אברהם כללי נימוס דקים מסוגים שונים. האין זו הוצאת דיבה לקרוא לתוך ההקשר התמים הזה סתירה מופקרת לדברי האל בשמואל א טו, כט: "וְגַם יִצְחָק יִשְׂרָאֵל לֹא יִשְׁקֶר"? כפי שכתבי הברית החדשה אומרים (טימותאוס ב ב, יט): "יְסוּד הָאֱלֹהִים הָאֵיתָן עוֹמֵד וְחוֹתְמוֹ זֶה: יָדַע ה' אֶת אֲשֶׁר־לוֹ; וְעוֹד: יְסוּד מַעֲוָל כָּל הַקּוֹרֵא בְּשֵׁם הַמְּשִׁיחַ" — כך אומר התלמוד: השקר והעוול הם זוג עוין; לשונות שקר נבזות אפילו בעיני מי ששכרו אותן; חותמו של אלוהים אמת ושמו אמת (ירושלמי, סנהדרין א, א).

51] עמ' 53: לאחר המוות נודדת נשמת היהודי לגוף אחר, וכן הלאה.

גם זו מפלצת מפינה נידחת. תורת גלגול הנשמות היא קבלית בלבד; כל המקורות שְׁרוּקְלִינְג מביא בהערה מתוארכים לסביבות שנת 1650. אמנם אַבְרָהָם הַסְפְּרִי עוין מאוד את הנצרות — אך אל נשכח שהאינקוויזיטור הגדול תומאס דה טורקמדה עמד מולו כנציג הנצרות — והוא מבקש לשווא עדויות עתיקות לתורת גלגול הנשמות, שהייתה דעתו הפרטית. בשני התלמודים אין ולו הברה אחת מן הדוגמה הקבלית הזאת, שאפילו בקבלה עצמה אינה מקובלת בלא התנגדות. המילה העברית לנדידת הנשמה, "גלגול", אינה ידועה כלל לתלמוד במשמעות זו.

היהודי התלמודי באשר הוא אינו יודע אפוא דבר על גלגול נשמות. משום כך אין לו שום זכר ב"מערכת התאולוגיה של בית הכנסת הקדום"⁷⁴ מאת וֶבֶר. אך בטלאים הססגוניים של מעיל השוטים וְרוֹהֵלִינְג תופר ליהודי התלמודי שלו מתוך אֵיזֶנְמַנְגֶר, אסור היה שגם קרע זה יחסר. הרי הוא מעצים את הרושם המגוחך בצד הרושם המרתיע.

עמ' 56: אין זה דבר של מה בכך שבאצות נוצריות מותר לישראלִי להשמיץ בפומבי את הגואל כאליל, כמי שנולד בזנות ונולד בניאוף.

רוֹהֵלִינְג מסתמך כאן על דרשה שנשא הרב הצרפתי אֶוֹגוּסְט פֶּבִּיוֹס⁷⁵ ב־5 בספטמבר 1842, שנדפסה בְּלִיֶן וכתרתה *Offrande au dieu de l'Univers* [מנחה לאלוהי היקום]. בגידוף הנצרות ואישיותו של המשיח היא מגיעה

ה. in Weber's Syftem der altfynagogalen Theologie — פֶּרְדִּינַנְד וִילְהֵלְם וֶבֶר (1836–1879), כומר לותרני בבואריה שפנה לחקר היהדות בהשפעת דְּלִיטְשׁ בימי לימודיו בְּאֶלְלֶנְן. ספרו *System der altsynagogalen palästinschen Theologie aus Targum, Midrasch und Talmud* — הניסיון הראשון, כלשון מוציאו, לסדר את עולם המושגים הדתי של חכמי המשנה והתלמוד כשיטה אחת — יצא לאור לאחר מותו, בלִיפְצִיג 1880, בהוצאת דִּיֶּרְפֶּלִינְג ופֶרְנֶקֶה, היא ההוצאה שהוציאה גם את הקונטרס שלפנינו; ועל שערו נדפס: "לאחר מות המחבר, בעריכת פֶּרְנֶקֶה דְּלִיטְשׁ וְגֵאוֹרְג שְׁנֶדֶרְמַן". כלומר הראיה שדְּלִיטְשׁ מביא כאן — שאין לגלגול הנשמות זכר בתאולוגיה של בית הכנסת הקדום — לקוחה מספר שהוא עצמו הביא לדפוס ופתח בהקדמה. ומן הצד האחר: הספר עצמו נעשה כעבור דור מושא ביקורת, משהראה ג'ורְג פוֹט מור (1921) שוֹבֶר סידר את מקורות חז"ל בסכימה של דוגמטיקה נוצרית שאינה שלהם.

1. der französische Rabbi August Fabius — מעבר למה שנאמר כאן — רב צרפתי, דרשה מ־5 בספטמבר 1842, נדפסה בְּלִיֶן — לא עלה בידינו לזהותו, וגם דְּלִיטְשׁ אינו יודע עליו יותר. העיקר הוא ההיסק: מדרשה אחת של איש אחד לפני ארבעים שנה עושה רוֹהֵלִינְג כלל על מה ש"מותר לישראל באצות נוצריות". "זרע התקווה" (Saat auf Hoffnung) שדְּלִיטְשׁ מפנה אליו הוא כתב העת שהוא עצמו ייסד וערך, ביטאון "המכון ליהדות" שלו — כלומר הוא כבר חשף שם את הדרשה הזאת בעצמו, שנתיים קודם לכן.

לקיצוניות שאין למעלה ממנה (ראו כתב־העת שלי "זרע התקווה", שנת 1879, עמ' 124–127).

[52] אילו היה המטורף הזה, המתפאר באות קין ומגדף את דמו של הבל החף מפשע, דוברו של העם היהודי, אכן לא היה אפשר לנוצרים וליהודים לחיות יחד. אך רוֹהֶלִינג עושה את פְּבִיוס לנציג היהדות בכך שהוא כותב לצדו את קטעי התלמוד על ישוע, שעליהם יכול פְּבִיוס להסתמך.

אבל מה אומר התלמוד על ישוע בקטעים שהצנזורה השמיטה? ישוע נולד מחוץ לנישואים; היה תלמידו של יהושע בן פְּרָחִיָה; היה עמו במצרים, ומשם הביא מעשי כישוף; מורו נידה אותו לאחר שישבו לביתם; ומאוחר יותר נתלה בלוד. זה הכול, או לפחות עיקר הדברים. נזכרת גם מרים קולעת שיער לנשים, אך באמת אין ודאות אם הכוונה לאמו של ישוע או למרים אחרת.

עתה יש לתת את הדעת לכך שיהושע בן פְּרָחִיָה היגר למצרים בימי המלך החשמונאי אֶלְקָסַנְדֵּר יָנָאי, שמת בשנת 79 לפני הספירה; כלומר, כמעט מאה

1. in den von der Cenfur unterdrückten Stellen — והרי הם, כסדר שְׁלִיטָשׁ מונה אותם. הלידה שלא מנישואין: שבת קד ע"ב וסנהדרין סז ע"א — "בן סטדא? בן פנדירא הוא!" התלמיד שדחפו רבו בשתי ידיים: סנהדרין קז ע"ב, ושם המעשה כולו — בריחתו של יהושע בן פרחיה לאלכסנדריה של מצרים מפני ינאי המלך, השיבה, והנידוי — ובמקבילה קצרה סוטה מז ע"א. הכשפים שהביא ממצרים: שבת קד ע"ב, בבביתא שבשם רבי אליעזר — "והלא בן סטדא הוציא כשפים ממצרים בסריטה שעל בשרו?" — וכן סנהדרין מג ע"א, "על שכישוף והסית והדיח את ישראל". התלייה בלוד בערב הפסח: סנהדרין סז ע"א, "וכן עשו לבן סטדא בלוד, ותלאוהו בערב הפסח", וסנהדרין מג ע"א. ומרים קולעת שיער הנשים: באותם שני הדפים עצמם, ואילו בחגיגה ד ע"ב — "מרים מגדלא שיער גשייא", שמלאך המוות נטל אותה בטעות — היא עומדת בפני עצמה ואין לה זיקה לישוע; מכאן אי־הוודאות שְׁלִיטָשׁ מודה בה. את כולם מחקו הצנזורים מדפוס הש"ס מבאזל (1581–1578) ואילך, ובכללם וילנה, ואספו אותם לימים בקונטרסי "חסרונות הש"ס" — ראו הערך "מַקְקוּס מוֹרְינוּס". הקישור מוליך לסנהדרין קז ע"ב בספריא, שנוסחה מלא.

שלמה מפרידה בינו לבין ישוע. די בעובדה אחת זו כדי לקבוע שביהדות התלמודים נעלמה אישיותו של ישוע בתוך ערפל של שמועות עמומות. כאשר קוראים שהוא נתלה בלוד — ו"נתלה" אינו כשלעצמו זהה ל"נצל" — אפשר באמת להטיל ספק שהכוונה לישוע שלנו. אך אכן הכוונה אליו, אלא שהדברים הנאמרים עליו הם טירוף מבולבל.

יהודי בן המאה התשע־עשרה שהיה מבקש לצייר לעצמו את דמותו של ישוע מתוך קטעי התלמוד הללו לא היה ראוי באמת ליהנות מן האוויר ומן האור של התרבות הגרמנית, ואף לא הצרפתית. אך לאמיתו של דבר, גם הישראלי המשכיל בן זמננו מכיר את ישוע של ספרי הבשורה במידה המאפשרת לו לחשוב עליו באופן היסטורי ומכבד יותר.

[53] אנו מפנים את רוֹהֶלִינג אל הנובלות מאת לודוויג קומפֶּרְט וְאֶמִיל פֶּרֶנְצוֹס¹⁷⁴⁸. שם ייוכח שאפילו יהודי בסביבה רומית, שבה פולחן הצלמים דוחה אותו, יכול לדבר על המשיח ועל הנצרות בלא לפגוע, ואף מתוך אהבה והעמקה.

עמ' 52: לפי "כל מורי היהדות", ברא אלוהים שש מאות אלף נשמות של יהודים, מפני שלכל פסוק במקרא יש שש מאות אלף פירושים וכל פירוש נוגע לנשמה אחת.

מקורו של רוֹהֶלִינג הוא ספרו של בּוֹדֶנְשַׁץ¹⁷⁴⁸, "חוקת היהודים בני זמננו", אַרְלֶנְגֶן 1748. באחד הקטעים המובאים שם מתואר, ובצדק, קיום הנשמות קודם

לידתן כתורתם של כל חכמי ישראל. הקטע האחר מקורו בפרק מתוך ילקוט חדש, ובדונ'שץ מוסיף מדעתו: "שגם כל מורי היהדות מסכימים עמו." אך ילקוט חדש זה לוקט בידי מחבר אלמוני מתוך ספרות הזוהר של ימי הביניים. אין זה מוסרי להטיל על הדת היהודית אחריות להבל שאין לו שום סימוכין אחרים ונמצא בספר שהופיע בלובלין בשנת 1648. הדבר חסר מצפון ממש כפי שהיה ניצול כתביו של תאופרסטוס פּרָצְלָסוס לרעת הכנסייה הנוצרית כאילו היו כתבי האמונה הרשמיים שלה.

עמ' 93 ואילך: זה אפוא נוסח החרם: על פי פסק דינם של... וכן הלאה.

ט. Bodenschatz; Verfassung der heutigen Juden — יוהן קריסטוף גאורג בוד'נשץ (1717–1797), כומר לותרני, מחבר Kirchliche Verfassung der heutigen Juden (אָרְלֶנְגֶן 1748–1749) — תיאור מאויר ומפורט של מנהגי היהודים בני זמנו, שהיה לספר עיון נפוץ בקרב נוצרים. אין הוא כתב שטנה, אך רוה'לינג שואב ממנו: קטע מילקוט חדש, שליטתו מחבר אלמוני מספרות הזוהר ונדפס בלובלין ב־1648, שבוד'נשץ הוסיף עליו מדעתו "שכל מורי היהדות מסכימים עמו" — ומכאן ה"כל מורי היהדות" שבפי רוה'לינג.

ח. die Novellen von Ludwig Kompert und Emil Franzos — ג'אופולד קומפֶּרט (1822–1886), סופר יהודי־בוהמי שספרו Aus dem Ghetto (1848) פתח את ז'אנר סיפורי הגטו בגרמנית; וקרל אָמיל פֶּרְנַצֶּס (1848–1904), מחבר "יהודי בְּרֶנוֹב" ו"מחצית אסיה", שתיאר את יהדות גליציה ובוקובינה. דְּלִיטְשׁ כותב "לודוויג" — שמו של קומפֶּרט היה ג'אופולד. שים לב לטיב הראיה: כנגד קטעי תלמוד מן המאה החמישית הוא מפנה את רוה'לינג לספרות יפה בת ימיו, כעדות למה שיהודי משכיל בן הזמן באמת חושב.

י. Theophrastus Paracelsus — פִּילִיפּוֹס תֵּאופֶּרֶסְטוֹס בּוֹמְבֶּסְטוֹס פּוֹן הוֹהֶנְהַיִם (1493–1541), רופא ואלכימאי שווייצרי, מאבות הרפואה החדשה — וכתביו מלאים אסטרולוגיה, קבלה נוצרית ומאגיה. חו ההשוואה: נוצרי היה, וספריו נדפסו בארצות נוצריות, ואיש אינו מעלה על הדעת לחייב את הכנסייה במה שכתוב בהם. כך גם ילקוט חדש: ספר עממי אלמוני מלובלין 1648 אינו "כל מורי היהדות".

רק בורות גמורה יכולה לראות בדברים הבאים את נוסח הנידוי של בית הכנסת. זה תרגיל סגנוני מחריד מאת מקובל מעוות־מחשבה, שְׁבוּקְסְטוֹרְף⁸⁴ הביא מתוך כתב יד במילונו התלמודי.

[54] מאז 1864 מצויה בידינו מונוגרפיה מאת וִין־רִיב, רב המחוז של נֶאכּוּד, על החרם בהתפתחותו ההיסטורית ביהדות. בין השאר מובא שם גם הנוסח שבו הוחרם שְׁפִינֶזֶה בְּאַמְסְטֶרְדָם ב' באב תט"ז (1656). רוֹהֶלִינג מתעלם מחיבורים כאלה ומגיש לקוראיו יצירה מפוברקת שמעולם לא שימשה בפועל, ושאפילו חסיד פולני נלהב היה רואה בה קוריוז מגוחך.

יא. Buxtorf dem Aelteren und Wagenfeil — יוֹהֶנְס בּוּקְסְטוֹרְף הזקן (1564–1629), פרופסור לעברית בְּכֶנֶל ומחבר "בית הכנסת היהודי" והמילון הארמי־תלמודי־רבני — הוא "מילונו התלמודי" שדְּלִיטְשׁ מזכיר בפרק ז'; ויוֹהֶנְס כְּרִיסְטוֹף וִינְנֶזֶיל (1633–1705) מאֶלְטְדוֹרְף, שבספרו *Tela ignea Satanae* (1681) הדפיס כתיבי פולמוס יהודיים נגד הנצרות בצירוף תשובות. שניהם נוצרים ולא אוהדי יהדות, ובכל זאת עבדו במקורות עצמם — חו נקודתו של דְּלִיטְשׁ: מאז ימיהם משמש התלמוד מכרה לידיעת קדמוניות ישראל, ואילו רוֹהֶלִינג נוהג כאילו לא נכתבו.

יב. der Nachoder Kreisrabbiner Wiesner — יוֹנָה וִין־נֶר, רב המחוז של נֶאכּוּד שבבוהמיה, מחבר *Der Bann in seiner geschichtlichen Entwicklung auf dem Boden des Judenthums* (1864) — המונוגרפיה ההיסטורית על החרם, ובה גם נוסח החרם שהוטל על שְׁפִינֶזֶה באמסטרדם. טענת דְּלִיטְשׁ אינה שהחרם לא היה, אלא שקיים מחקר יהודי זמין בן שבע־עשרה שנה — ורוֹהֶלִינג מתעלם ממנו ומגיש במקומו נוסח מפוברק מכתב יד שהביא בּוּקְסְטוֹרְף.

אחרית דבר

Nachwort.

[55] ביקורתי על "היהודי התלמודי" של רוהֶלִינג לא מוצתה בזאת. בקלות הייתי יכול לצרף להערות התוכחה האלה סדרה שנייה באותו היקף, ובנסיבות מסוימות אף אעשה זאת*. אך אני מקווה שכבר הסדרה האחת הזאת תוכיח במידה מספקת לקוראים הפתוחים לשכנוע, כי "היהודי התלמודי" הזה הוא קריקטורה משוחדת ומגמתית. הבורות החזיקה בלוח הצבעים ושנאת הגזע מרחת יחד את הצבעים הצעקניים ביותר לכדי תמונת אימים; ולמראה מוכרח אדם לשאול כיצד יכלה גרמניה המכובדת של 1848 ושל 1871 להיות טיפשה כל כך ולהעמיד בשורה אחת עמה עם כזה, שכולו כביכול רשעות עקרונית.

יש ספר תלמודי ששמו אבות, כלומר "אמרות האבות", והוא כולל את אמרותיהם הנבחרות ואת תורות המוסר של גדולי בעלי הסמכות היהודים, משנת 300 לערך לפני הספירה ועד שנת 200 לערך אחריה. הוא חלק מן המשנה, וזה אלף שנה הוא גם חלק מן הפולחן היהודי: תקציר של תורת המוסר היהודית שנכלל בסידורי התפילה. רוהֶלִינג אינו מזכיר ספר זה ולו בהברה אחת. הוא כולל את היפוכן של כל אמרות "היהודי התלמודי" שלו, ולכן עובר עליו רוהֶלִינג בשתיקה. הרי ההסבר שנתן לוֹתֶר לדיבר השמיני — שעלינו

א. und werde es unter Umständen auch thun — והוא אכן עשה זאת. עוד באותה שנה, במהדורה השביעית, יצא הספר כ"שלמות בת שלושה חלקים", וחלקה השני — "המשך הארת 'היהודי התלמודי'" — הוא בדיוק אותה "סדרה שנייה באותו היקף" שהובטחה כאן, מלאכה אחת עם זו שלפנינו על טענות שהחלק הראשון לא הגיע אליהן. ובשנת 1883 נוספו עוד שתי חוברות פולמוס. ראו הקדמת המהדורה.

“לא להוציא שם רע על רענו, אלא להצדיקו, לדבר עליו טובות ולפרש כל דבר לטובה” — אינו מצוי בקטכיזם^ב שלו של רוהֶלִינג.

[56] ימי הביניים הנוצריים לא היו עשויים לעורר ביהודים יחס ידידותי לנוצרים. לעיל הערנו שאין לצפות מהם לשינוי בעקרונות בלתי־אנושיים קדומים. ואף על פי כן — הבה נשמע אילו קולות נשמעים אז, ולא בחיבורים פילוסופיים אלא דווקא בחיבורים מסורתיים.

רבי יהודה בן שמואל מִרֶנְסְבוֹרְג, בסביבות 1190, בספר חסידים^ג:

אל תטעה איש בכוונה באמצעות מעשיך, ואף לא לא־יהודי. אל תהיה איש ריב עם הבריות, גם לא עם בני אמונה אחרת. נהג ביושר בעסקיך. אל תספר שביקשו לקנות ממך סחורה במחיר זה או אחר אם הדבר אינו נכון; אל תעמיד פנים שאתה רוצה למכור אם אין כוונתך לכך באמת — דברים כאלה אינם ראויים לישראל. אם בא אליך יהודי או לא־יהודי ומבקש ללוות ממך כסף,

ב. Katechismus — ספר יסודות האמונה בדרך שאלה ותשובה. שני קטכיזמים שונים מעורבים כאן ואין לבלבל ביניהם: ההסבר לדיבר השמיני הוא של לוקֶר, מן “הקטכיזם הקטן” שלו, ואילו הקטכיזם שההסבר חסר בו הוא של רוהֶלִינג — “קטכיזם ליהודים ולפרוטסטנטים” שהוציא ב־1877, שכן בעיניו הפרוטסטנטים והיהודים שרויים באותו דין ארור. בדפוס שלפנינו אין הספר ההוא נזכר כלל, ולכן ה־“שלו” שבגרמנית סתום; במהדורה השביעית מוסיף דֶלִיטֶש את שנת הוצאתו ואף מצטט ממנו לפי עמוד. זה עוקצו של המשפט: מי שהקטכיזם שלו אינו מזהיר מהוצאת שם רע על הרע, הוא שכתב את “היהודי התלמודי”.

ג. Sefer chasidim (Buch der Frommen) — ספרם של חסידי אשכנז, מיוחס לרבי יהודה החסיד מִרֶנְסְבוֹרְג (מת 1217). דֶלִיטֶש אינו נוקב בסימנים, וגם אין לו צורך: מה שהוא מביא כאן אינו קטע רצוף אלא לקט שערך בעצמו מסימנים מפוזרים, כדרך שערך את כל המבחר שבאחרית הדבר. הכוונה ניכרת מן הבחירה — כל הסימנים שלוקטו עוסקים ביושר כלפי הלא־יהודי דווקא, והם מצויים בספר מסורתי ואדוק, לא בחיבור פילוסופי, כדבריו במפורש בפתח הרשימה.

ואינך רוצה להלוות לו מפני שאתה מטיל ספק שיחזירו, אל תאמר שאין לך כסף.

אם נכרתה בין יהודים ללא־יהודים ברית לעזרה הדדית, חייבים הראשונים לעזור כאשר האחרונים מקיימים את התחייבותם. אם יהודי מבקש להרוג לא־יהודי, אך הלא־יהודי אינו מבקש להרגו, עלינו לעזור ללא־יהודי. אין לעשות עוול לאיש, גם לא לבן אמונה אחרת... במשא ומתן עם לא־יהודים נהג באותו יושר שאתה נוהג עם יהודים. העמד את הלא־יהודי על טעותו, ומוטב שתחיה מן הצדקה משתקח ממון זר ותמיט חרפה על השם היהודי.

[57] אם תראה בן אמונה אחרת עובר עבירה, מנע אותה אם הדבר בידך — יונה הנביא בנינוה יהיה לך למופת. אם רוצח נמלט אליך, אל תעניק לו מחסה, אפילו הוא יהודי. אם בדרך צרה ומשובשת תפגוש אדם נושא משא, פנה לו מקום, אפילו אינו יהודי. החזר את אבידתו של לא־יהודי המקיים את מצוות היסוד של בני נח; כבד אותו יותר מישראלי המזניח את תורת אלוהים.

אין ברכה בכסף של מי שקוצצים את המטבעות, עוסקים בנשך, משתמשים במידות ובמשקלות מרמה ואינם ישרים במסחר. ילדיהם ועוזריהם יצטרכו לנדוד ויגיעו עד פת לחם... אם רימו אותך במשקל שקר, גנבו ממך או העידו נגדך עדות שקר, אל תפתה לנקום ולעשות כמותם. דום כאשר מגדפים אותך, ואל תניח לתלמידך ולבני ביתך להשיב בגידופים ובמכות למי שפגע בך. הסר ממך קנאה ושנאה. אם הטילו עליך מס מעבר ליכולתך, כך שעשירים ממך משלמים פחות, אל תגרום לך ולאחרים מריבות ומורת רוח בהתנגדותך — שתוק ועסוק בתורת אלוהים!

רבנו בִּנְיָי בן יוסף מִסְרִגוֹסָה (בערך 1050–1100), בחיבורו הערבי **חובות הלכות**:

הכלל הרביעי שעל הנכנע לפני אלוהים לקיים הוא זה: עליו להיטיב לבני האדם, לדבר עליהם טובות, לדון אותם לכף זכות ולא להוציא עליהם שם רע; ואם הם מדברים עליו רעות — לסלוח להם, אפילו אינם ראויים למחילה. כך דורש דבר אלוהים בקהלת י, כ, בתהלים נ, יט ובמקומות אחרים...

[58] מעשה בחסיד שעבר ליד נבלת כלב מצחינה. "כמה מסריחה נבלה זו!" אמרו לו תלמידיו. "כמה לבנות שיניה!" השיב, והתלמידים התחרטו על שדיברו בבזו כזה. אם ראוי לגנות דיבור לרעה על כלב מת, קל וחומר כמה מגונה לעשות זאת לאדם. [החסיד ההוא באגדה הערבית^ד הוא עִיסָא אֶבְן מִרְיָם, כלומר ישוע בן מרים.]

רבי אלעזר בן יהודה מוֹרְקֶמַס (מת ב־1238), בספרו הַרְוֶקֶת:

שמור על השלום בתוך העיר ומחוצה לה, כי טוב לכל יועצי שלום. היה ישר; אל תטעה איש בהעמדת פנים, בדברי חנופה ובשקר. מפני שהאדם משקר

ד. der arabifchen Sage — הסוגריים המרובעים הם של דִּלְיִטֶשׁ עצמו, וזו הערתו: המעשה בכלב המת — "כמה לבנות שיניו" — מוכר היטב מן הספרות הערבית, ושם גיבורו הוא עִיסָא אֶבְן מִרְיָם, הוא ישוע שבקוראן. בִּנְיָי כתב בערבית בספרד המוסלמית וקלט את המעשה מן הסביבה שבה חי, מוסר אותו כ"אחד מן החסידים" בלא שם. כלומר: המשל שמביא בעל "חובות הלכות" ללמד גנות לשון הרע הוא, במקורו, משל של ישוע — ובזה עוקצה של ההערה, שהרי כל טענת רוֹהֶלֶיִגֵּנ היא שהיהודי אינו יכול לומר על ישוע דבר טוב.

הוא מת בטרם עת. אלוהים ה' הוא אלוהי אמת; האמת היא האל"ף של בריאתו. הרבה בשתיקה מתוך יראת שמים, שכן ברוב דברים לא יחדל פשע. אך כאשר תדבר — דבר אמת, אל תהלל את עצמך והיה עניו.

רבי משה בן יעקב מקוסי, בספר המצוות שלו משנת 1245:

מי שמשקרים ללא־יהודים וגונבים מהם נמנים עם מחללי שם אלוהים, מפני שהם גורמים שיאמרו על היהודים כי אין בהם מוסר.

[59] כאשר טוב לישראלים, אל להם להתייגר ולשכוח את אלוהים ולייחס את כל הצלחותיהם לפועלם בלבד. אל יתנשא אדם בגלל יתרון שיש לו... הגאוותנים הם תועבה לאלוהים ולא יהיה להם חלק בנחמת ציון.

אסור לרמות במסחר ובמשא ומתן שום אדם, תהיה דתו אשר תהיה, או להטעותו במילים; אדרבה, יש לגלות לקונה את פגמיה של הסחורה... מי שעודנו טירון ביראת שמים ראוי שיאמר בכל יום בקומו: היום אהיה עבד נאמן לאל הכול־יכול; אזהר מכעס, משקר, משנאה, מריב ומקנאה; לא אנעץ עיניים בנשים ואסלח למי שפוגעים בי.

ה. *feinem Buche Rokeach* — ספרו של רבי אלעזר בן יהודה מוורקס (מת 1238), מאחרוני חסידי אשכנז — ספר הלכה שראשיתו "הלכות חסידות", והקטע שכאן לקוח משם. "רוקח" בגימטרייה כשמו, אלעזר. שים לב: מכל ארבעת הספרים שברשימה זה היחיד שאינו מצוי במאגר ספריא, ומשום כך הקישור שכאן אינו מוליך לטקסט מוקלד אלא לסריקת מהדורת לבוב תרי"ט (1859) באתר היברובוקס.

ו. *Sefer mizwoth (Buch der Gebote)* — הוא "ספר מצוות גדול" (סמ"ג) לרבי משה בן יעקב מקוסי, שנשלם בשנות הארבעים של המאה השלוש־עשרה. משה מקוצי סבב בקהילות ספרד ופרובנס ודרש בהן, ובדרשותיו הוכיח את השומעים דווקא על גול הגוי ועל השקר כלפיו — כי בהם חילול השם. האמירה שדְּלִיטְשׁ מביא כאן היא מאותה תוכחה, ולא הערת אגב.

תוספות (משנת 1250 ואילך) לשמות כב, כה:

אם אינך משיב לעני את משכוננו בערב, אינך ראוי לקבל בבוקר מאלוהים את משכונך שלך — את הנשמה.

ספר החינוך¹, מאת יהודי מאַראגון בין 1274 ל־1310:

כל קיפוח של אדם אינו רק פגיעה בו, אלא גם חטא לפני אלוהים... כל מלאכה מכובדת היא, גם זו המלכלכת ביותר למראית עין; אך יש לכלוך אחד הממיט קלון — לכלוך הנשמה.

מי שנתן הלוואה ויודע שהחייב אינו יכול לשלם, יתרחק ממנו כדי שלא לביישו. לעני המסרב לקבל מתנה הדרושה לו יש להציע הלוואה, ואחר כך לא לדרוש אותה בחזרה.

[60] חוסר יושר וגזל, בין שנעשו לישראלים בין שנעשו לבני אמונה אחרת, אסורים בתורה וכפופים לעונשיה.

רבנו אשר בן יחיאל² (מת ב־1327), יליד גרמניה, בצוואתו:

אל תביט במי שעלה מעליך בעושרו, אלא במי שנשארו מאחוריו. אך בעבודת אלוהים וביראתו הבט בגדול ממך, ולעולם לא בקטן ממך... הוקר תודה לכל מי שעזר לך להשיג את לחמך. היה ישר ואמיתי כלפי כל אדם, גם כלפי לא־

1. *Sefer ha-chinnuch (Buch des Unterrichts)* — ספר תרי"ג המצוות לפי סדר פרשיות התורה, שנכתב בקטלוגיה בשלהי המאה השלוש־עשרה, והמחבר מפנה אותו בהקדמתו אל בנו. את שמו לא חתם — ומכאן "יהודי מאראגון" שבפי דְּלִיטְשׁ; המסורת ייחסה את הספר לרבי אהרן הלוי מברצלונה, ויש חולקים.

יהודים. הקדם שלום לכל אדם בלי הבדל אמונה; אל תכעיס את בני העדות הדתיות האחרות.

רבי דוד אַבִּירְדָּהִם הספרדי, בפירושו על סדר התפילות (בסביבות 1340):

אנו נוהגים לברך את המלך ולהתפלל עליו אל ה', שיעזור לו וייתן לו שלטון על אויביו. שכן כך ציווה ירמיהו (כט, ז): "וְדַרְשׁוּ אֶת שְׁלוֹם הָעִיר אֲשֶׁר הִגְלִיתִי אֶתְכֶם שָׁמָּה, וְהִתְפַּלְלוּ בַעֲדָהּ אֵל ה', כִּי בְשָׁלוֹמָהּ יִהְיֶה לָכֶם שְׁלוֹם". ובתלמוד אנו קוראים שאלמלא מוראה של מלכות, איש את רעהו חיים בלעו; לכן התפלל לשלום המלכות! ברכת המלך קודמת לברכת הקהילה.

ספר המידות מן המאה החמש־עשרה^ט:

נהג ברחמים בעבדיך הלא־יהודים. אל תכביד את עבודתם ואל תנהג בהם בבזו באמצעות מילים משפילות, ועל אחת כמה וכמה במכות.

ח. Afcher b. Jechiel (geft. 1327), ein Deutcher, in seinem Testament — הוא הרא"ש (בערך 1250–1327), מגדולי הפוסקים: תלמידו של מהר"ם מְרוֹטְנֶבּוֹרְג, שברח מאשכנז אחרי מאסר רבו ומצא מקלט בְּטוֹלְדוֹ, ושם עמד בראש הקהילה עד מותו. "צוואתו" היא "אורחות חיים להרא"ש" — אזהרות מוסר קצרות, מחולקות לימי השבוע כדי שייקראו מדי שבוע, ונדפסות בסידורים. גם כאן ניכרת ידו הבוררת של דְּלִיטְשׁ: "הקדם שלום לכל אדם בלי הבדל אמונה" הוא "אל תתעצל להקדים שלום לכל אדם, ואפילו לנכרי, מפני דרכי שלום" (סימן קל"א), ו"הוקר תודה לכל מי שעזר לך להשיג את לחמך" הוא "אל תהי כפוי טובה, וכבד כל מי שפתח לך פתח לבקש די ספוקך" (סימן קכ"ט). ומה שדְּלִיטְשׁ טורח לציין — "יליד גרמניה" — הוא עיקר הטענה: המוסר הזה יצא מאשכנז עצמה, מפיו של מי שאשכנז אילצה אותו לברוח ממנה.

ט. Das Sefer hamiddoth (Buch der Sitten) aus dem 15. Jahr. — הוא "ארחות צדיקים", ספר מוסר אשכנזי אלמוני מן המאה החמש־עשרה, שנדפס לראשונה בְּאִינִי (1542) בידיש בשם "ספר המידות" — ומכאן השם שנוקב בו דְּלִיטְשׁ. הקטע הוא שער האכזריות שבו, ולשונו שם: "ועבדו הכנעני מותר לעבוד בו בפרך; אף על פי כן מדת חסידות היא להיות רחמן, ולא יכביד עול עליו ולא יבזהו, לא ביד ולא בדברים... וידבר עמו בנחת אף בשעת מריבה, וישמע בטענותיו" — מילה במילה כתרגום שלפנינו.

[61] אפילו כאשר אתה רב עם עבדך, דבר בשלווה והקשב לטענותיו. מורינו הקדמונים נתנו לעבד מכל תבשיל ודאגו לצורכו קודם שדאגו לצורכי עצמם.

כך נשמעים חוקי המוסר של מורים נודעים מימי הביניים, באותן מאות שבהן נהגו המדינה הנוצרית והכנסייה הנוצרית כלפי היהודים כאילו היו תלוינים ועוזרי תלוינים שמינה אלוהים, ובאמת לא יכלו לטעון לזכות מיוחדת באהבה ובהכרת תודה מצד היהודים. אמנם נשמעים גם קולות רבים הדבקים, בדרך בלעדית יותר או פחות, בכלל "מחוץ לישראל אין ישועה". אילו רצה רוֹהֶלִינג להעמיד את המחמירים האלה אל עמוד הקלון, היה מוצא שלל רב בעמ' 373 ואילך של צונץ, "מחקרים בתולדות ישראל ובספרותו" (*Zur Geschichte und Literatur*, 1845). אך שם מודגשים במיוחד הקולות שבעדותם מתבטא ניצחון האהבה למרות השנאה והסבל.

אילו ביקש רוֹהֶלִינג באמת להוכיח את מה שלשם הוכחתו הוא מגייס כל כתב־פסולת ממאות קודמות, היה עליו להזמין את הספרות היהודית החדשה ביותר לעדות. אך את זאת ודאי יימנע מלעשות. היהדות בת זמננו מוארת לפחות במידה זו באור הנצרות: היא דוחה את הבלעדיות של תקופות חשוכות שעברו. או שמא באמת יש עדיין בקרב היהודים מי שכיום — כאשר המדינה והכנסייה נזכרו בחובתן האנושית והנוצרית כלפי היהודים — מחילים על הנוצרים את

'. *Zur Geschichte und Literatur* — ספרו של גֵאָרְדְּ צונץ (ברלין 1845), מיסודות מדע היהדות. השם העברי הוא זה שנקבע לו בפרויקט אבן תיבון, המתרגם את הספר במלואו, ולא התרגום המילולי "לתולדות ולספרות": "מחקרים" מוסר את אופיו כאסופת מחקרים ואת ה־*zur* כתרומה לתחומי עיון, ו"ישראל וספרותו" מפרש את הנושא היהודי המשתמע בגרמנית. דֶלִיטְשֵׁ מַפְנֵה לעמ' 373 ואילך — הרשימה שבה ליקט צונץ את הקולות המחמירים ואת הסובלניים כאחד.

אמירות התלמוד הבלתי סובלניות, שמלכתחילה לא כווננו לנוצרים אלא לרומאים ולפרסים, ועושים אותן קנה מידה למעשיהם?

[62] אני מכיר יהודים רבים, אך איני מכיר אפילו אחד שלא היה דוחה זאת מעליו בזעזוע. ואף על פי כן, הנואמים הברלינאים^א בִּרְיִקְסְהַאָלֶן ב־17 בדצמבר 1880 ובסלון של פִּיֶּבֶיג ב־13 בינואר 1881 לא התביישו לעמוד בפני ההמון, שאינו מסוגל לבקר את כתב ההסתה הזה, כש"היהודי התלמודי" של רוֹהֶלֶינג בידם; הם ניסו לשכנעו שבתלמוד משבחים כמעשה רצוי לאלוהים את רמיית הנוצרים ואת ניצולם! אכן, אילו קראו שם מעמ' 99 (מהדורה שישית), שלפיו היעלמותם בלא עקבות של גברים, נשים וילדים בערים גדולות מסוימות באירופה קשורה לתאוות הדם הקניבילית של הרבנות, הייתה אחת האספות הללו יכולה בקלות להתפתח למסע צלב נגד היהודים.

בסביבות 1181^ב נפלו שלושה נערים נוצרים בְּוִינָה מבעד לקרח וטבעו. מיד נמצאו עדים: האחד אמר שראה אותם נכנסים לבתי יהודים; השני סיפר שיהודי ניקב לחם קודש; השלישי ידע במדויק כיצד היהודים שוחטים את קורבנותיהם הסודיים כדי להשיג דם נוצרים. התוצאה הייתה ששלוש מאות יהודים נשרפו. לאחר מעשה נמצאו גופות שלושת הילדים בנהר.

זה אותו רוֹהֶלֶינג שבחיבורו "האנטיכריסט וקץ העולם" (סֶנְט לואִיס 1875) מתאר בעמ' 58 את תורתו של לוֹיְתֶר — שבאמצעותו, לפי חזון יוחנן ט, א

ואילך, נפתחה באר התהום — במילים הבאות: "לפי לוֹתֶר, כל מצוות אלוהים בלתי אפשריות לאדם במידה שווה; ולשיטתו אין החטאים יכולים להרשיע איש. לפי לוֹתֶר, אלוהים צודק אף שהוא מרשיע את מי שלא היו ראויים לכך; הטוב והרוע שבנו כאחד הם מעשה אלוהים; אמונה בלי חרטה מביאה למחילת חטאים",

יב. Um 1181 — התאריך משובש, והמעשה אינו של המאה השתים־עשרה אלא של החמש־עשרה. כל פרטיו — שלושה נערים נוצרים שעלו על הקרח וטבעו, הטענה שיהודים הרגום כדי להשתמש בדמם בפסח, בצדה עלילת לחם הקודש שנגנב באֶנְס ונמכר ליהודי, ולבסוף המוקד — עומדים יחד בפרשה אחת: "גזירת וינה". ב־23 במאי 1420 ציווה הדוכס אֶלְבֶּרְקט החמישי לאסור את יהודי אוסטריה כולם, וב־12 במרס 1421 פורסם גזר הדין ששרף את הנותרים בחיים. כך הם מסודרים, זה אחר זה, בספרו של גֶ'רְשֹׁן ווֹלֶף "תולדות היהודים בווינה (1156–1876)", שיצא בווינה ב־1876 — חמש שנים לפני הקונטרס שלפנינו. ואשר לשנת 1181: קהילת וינה של המאה השתים־עשרה הייתה זעירה — היהודים נזכרים בעיר לראשונה ב־1156, ורק ב־1196 פגעו בהם נוסעי הצלב — ושריפה של שלוש מאות איש שם באותן שנים אינה אפשרית. במהדורה השביעית נשאר התאריך כמות שהוא, ולכן נשאר גם כאן. מה שדֶלְיִטְש בא להראות — כיצד נבנית עלילת דם משלושה עדים הנמצאים כהרף עין — אינו נפגע מן השיבוש.

יא. die Berliner Sprecher in den Reichshallen — שתי אספות המוניות של "תנועת ברלין": ב־רייִכְסְהָלֶן, אולם האספות הגדול של העיר, ב־17 בדצמבר 1880, ובסלון של פִּיֶּבֶיג ב־13 בינואר 1881 — בעיצומה של מערכת "עצומת האנטישמים", שנחתמה באותם חודשים עצמם. מה שדֶלְיִטְש מוקיע אינו הדעה אלא הדרך: להביא את "היהודי התלמודי" אל קהל שאין בידו שום אמצעי לבדוק אותו, ולהקריא מתוכו. בעמ' 99 שבמהדורה השישית, מוסיף הוא, נטענת גם עלילת הדם.

[63] "ואילו החרטה עצמה הופכת את האדם לחוטא ולצבוע", וכן הלאה. "אין צורך", הוא ממשיך, "להציג את יתר תורות הקלון של לותר^י, קלֶוּיֶן וכל החבורה הזאת; הן ידועות לכול".

אנו הלותרנים, ובכלל אנו האוונגלים^י, נתונים אפוא בעיני רוֹהֶלִיֶג באותו דין ארור עם היהודים התלמודיים. כמה עיוורים הם אפוא כל הנוצרים האוונגלים הצועדים מאחורי הקנאי העיוור הזה נגד היהודים! רוח בית הדין של האינקוויזיציה היא המדברת מפיו. לאחר שמופעי האוטו דה פה^{טו} כילו את היהודים, החלו בְּוִיֶאדוּלִיד, ב־25 במאי וב־8 באוקטובר 1559, מופעי האוטו דה פה שבהם נפלו האוונגלים של ספרד. אל יחשבו היהודים שרק הם נרדפו בספרד עד שפיכות דמים. מאז אותם ימים ראשונים בְּוִיֶאדוּלִיד נשרפו שם חיים גם אלפים מאחינו לאמונה האוונגלית, או נחנקו ואחר כך נשרפו; ורק אלוהים יודע את מספרם של אלה שמתו בבתי הכלא.

שאלת היהודים ניצבת לפנינו. אין זה תפקידם של דפים אלה להראות כיצד יש לפתור אותה. הם מבקשים רק לתרום במשהו לכך ששאלת היהודים לא תביא אותנו לידי התבהמות בנוסח רוֹהֶלִיֶג. דוגמה להתבהמות כזאת סיפק לאחרונה העיתון *Deutsche Landeszeitung*, כאשר הציג את יציאתי נגד חיבורו של

יג. die fontigen Schandlehren Luther's — רשימת "תורות הקלון" מובאת כאן בלא מראי מקומות, וכך היא בדפוס שלפנינו. במהדורה השביעית השלים אותם דְּלִיטְש בסוגריים — כך ב דף 171 (על השבי הבבלי), דף 434 ו־466, דף 444, וסעיף יא נגד לֶאָא — והסביר בהערה מדוע: רוֹהֶלִיֶג התלונן שהשמטתם מתעה את "העם הפרוטסטנטי הטוב" כאילו בדה דברים על לותר. ותשובתו: כאילו אפשר לבנות את תורת לותר מחמישה או שישה מקומות! שיר אחד של לותר, "ממעמקים קראתיך", די בו להוכיח את מרמתו של אותו רשימון כפירות.

יד. die Evangelischen — בני הכנסיות הפרוטסטנטיות (הלותרניות והרפורמיות).

טו. Autodafé — טקס פומבי של האינקוויזיציה לביצוע גורי דין ב"כופרים", על פי רוב בשריפה.

רוֹהֶלִינג כמשוחדת, באמצעות חיטוט חצוף בדמי ובמוצאי^{טז}. אך לאמיתו של דבר עמדתי אינה נקבעת על פי בשר ודם, אלא הולכת בעקבות כְּרִנְרֵד מְקֻלָּב^{יז} במאבקו בְּרוֹדוֹלֶף, מטיף הרצח ביהודים.

טז. mittelft einer frechen Befchnüfflung meines Blutes — כלומר הטענה שדִּלְיִטֶשׁ יהודי במוצאו, ומשום כך אין הגנתו על התלמוד אלא משוא פנים. השמועה נסמכה על פרט ביוגרפי אמיתי: דִּלְיִטֶשׁ נולד למשפחה דלה בלייפציג, ומי שאיפשר לו בית ספר ואוניברסיטה היה לוֹוִי הִיֶּשׁ, סוחר ספרים עתיקים יהודי שגר באותו בית עצמו והיה מקורב למשפחה — "מיטיבי הִיֶּשׁ, סוחר ספרים עתיקים יהודי שגר באותו בית עצמו והיה מקורב למשפחה — "מיטיבי מנעוריו" קורא לו דִּלְיִטֶשׁ; ואף שמותיו הפרטיים באו לו מסנדק וּשְׁמוּ כְּרִנְרֵד יוֹלִיס הִיֶּשׁ, כרשום בפנקס הטבילה של כנסיית ניקולאי. מכאן ואילך אמרו: לוֹוִי הִיֶּשׁ היה סנדקו, ואולי אביו ממש. דִּלְיִטֶשׁ הכחיש זאת תמיד. במהדורה השביעית תלה כאן הערה: רוֹהֶלִינג מוסיף ועושה לו זאת (חוברת התשובה, עמ' 154), ובעמ' 70 שם הוא עושה גם את קְרֵל גוֹצְקוב ליהודי — דבר שגוֹצְקוב עצמו לא ידע עליו, כעדות ספר זיכרונותיו "מימי הנעורים" (1852) — ואילו אוֹיֶגֶן דִּיהֶרִינג עשה כן באותה שנה עצמה לְקֶסינג, ב"הערכת היתר של לסינג" (1881, עמ' 83). זו התבנית: מי שמדבר בזכות היהודים, טוהר דמו נבדק.

יז. Bernhards von Clairvaux — בשנת 1146, ערב מסע הצלב השני, הסתובב נזיר בשם רוֹדוֹלֶף (רְדוֹלֶף) בערי הרין והטיף להרוג את היהודים תחילה. כְּרִנְרֵד מְקֻלָּב (1090–1153), גדול אנשי הכנסייה בדורו, יצא לגרמניה, עמד מולו בְּמַנְצָה, השתיקו והחזירו למנזרו. בזה חותם דִּלְיִטֶשׁ את ספרו: לא בשר ודם קובע את עמדתו — כלומר לא הרינון על מוצאו שהפיץ עלי העיתון — אלא הדגם של נוצרי שעמד מול מטיף רצח.

מראי מקומות

פרק א תרגומים מסולפים: בבא בתרא עד ע"ב (Baba bathra 74b); סנהדרין נו ע"א (Sanhedrin 57a); מגילה ז ע"ב (Megilla 7b) — דברים ו, ה; יומא יט ע"ב; בראשית ד, ז.

פרק ב טקסטים מסורסים: ראש השנה יט ע"א (Rosch haschana 19a); חולין צב ע"א (Chullin 92a); יומא יח ע"ב (Joma 18b); מכות ז ע"א (Maccoth 7a); חולין יג ע"ב (Chullin 13b); עבודה זרה יז ע"א (Aboda zara 17a) — משנה סנהדרין יא, ג; דברים יז, יב; משנה סנהדרין יא, ד; משנה סנהדרין י, א; רמב"ם, הלכות תשובה ג, ה; ילקוט שמעוני לישעיהו כו; סנהדרין כב ע"א; שמות יד, ז; שמות ט, ו; שמות י, כו; רש"י לשמות יד, ז; ירושלמי קידושין ד, יא; מסכת סופרים טו, י; תוספות לעבודה זרה ב ע"א; עבודה זרה סה ע"א; משנה עבודה זרה ב, א.

פרק ג סילופים באמצעות השמטה: גיטין נו ע"ב (Gittin 57b); סנהדרין פב ע"א (Sanhedrin 82a); עירובין יט ע"א (Erubin 19a); סוטה ט ע"א (Sota 9a); עבודה זרה כ ע"א (Aboda zara 20a); ביצה לב ע"ב (Beza 32b); יבמות סג ע"א (Jebamoth 63a); נידה ע ע"ב (Nidda 70b); מנחות קג ע"ב (Menachoth 103b) — רמב"ם, הלכות איסורי ביאה כא; נידה יג ע"א; שולחן ערוך, אבן העזר טז, א; תהלים סח, כג; משנה אבות ב, ה; ישעיהו נד, י; ישעיהו נא, ו; ישעיהו כד, כג; ישעיהו לד, ד.

פרק ד פירושים מסולפים: סנהדרין צא ע"א (Sanhedrin 91a); סנהדרין יז ע"א (Sanhedrin 17a); בבא בתרא י ע"ב (Baba bathra 10b); פסחים קיח

ע"ב (Pesachim 118b); מגילה ז ע"ב (Megilla 7b); בבא מציעא סב ע"א (Baba mezia 62a); בבא מציעא עה ע"א (Baba mezia 75a) — דניאל ד, יד; מכילתא דרבי ישמעאל לשמות יב, טז; ירושלמי ביצה א, יא; רש"י לשמות יב, טז; ויקרא א, ב; ירושלמי נדרים ט, ד; בראשית ה, א; שמות יב, טז.

פרק ה מסקנות מסולפות: חגיגה טז ע"א (Chagiga 16a); סוטה ג ע"א (Sota 3a); ביצה ט ע"א (Beza 9a); סנהדרין עה ע"א (Sanhedrin 75a); ברכות סא ע"א (Berachoth 61a); בבא קמא קיג ע"ב (Baba kamma 113b); חולין צד ע"א (Chullin 94a); סוטה מא ע"ב (Sota 41b); בבא מציעא ע ע"א (Baba mezia 70a); בבא בתרא כד ע"א (Baba bathra 24a); בבא מציעא ע ע"ב (Baba mezia 70b); נדרים כה ע"א (Nedarim 25a) — ישעיהו לב, ה; דברים כג, כ; תהלים טו, ה; משנה יומא ח, ט; רמב"ם, הלכות דעות ב, ו; רמב"ם, הלכות מלווה ולווה ה, ב; תוספות לבבא מציעא ע ע"ב; תהלים יח, כז; יבמות מז ע"ב.

פרק ו שימושים בלתי הוגנים: שבת ל ע"ב (Schabbath 30b); סנהדרין קה ע"א (Sanhedrin 105a); קידושין לא ע"א (Kidduschin 31a); סנהדרין עו ע"א (Sanhedrin 76a); עבודה זרה יד ע"ב (Aboda zara 14b); יומא כג ע"א (Joma 23a); בבא קמא צג ע"א (Baba kamma 93a); סנהדרין מט ע"א (Sanhedrin 49a) — מלאכי ב, י; ירושלמי בבא מציעא ב, ה; תוספות לעבודה זרה יד ע"ב; דברים כב, ג; תהלים קו, ה; שופטים ה, לא.

פרק ז דברים מפלצתיים מפנינות נידחות: ירושלמי סנהדרין א, א; בראשית יח, יב; שמואל א טו, כט; בבא בתרא עד ע"א.

אחרית דבר: קהלת י, כ; תהלים ג, יט; דעת זקנים מבעלי התוספות לשמות כב, כה; ספר חסידים; חובות הלבבות, שער הכניעה ו, ו; חובות הלבבות, שער הכניעה ו, ח; ספר מצוות גדול; ספר החינוך; אבודרהם, פירוש התפילות; ירמיהו כט, ז; משנה אבות ג, ב; ארחות צדיקים, שער ח.

מונחון

המשפט הקאנוני (kanonisches Recht, Canones) — משפט הכנסייה הקתולית, שנאסף בקובצי ה"קאנונים".

דֶקְרֵטָלִים (Decretalen) — איגרות אפיפיוריות בעלות תוקף משפטי, מעמודי התווך של המשפט הכנסייתי.

אִינוּקָבִיט (Invocavit) — שם יום ראשון הראשון של הצום הגדול בלוח הכנסייה המערבית, קרוי על שם פסוק הפתיחה של תפילת היום — "יְקַרְאֵנִי וְאֶעֱנֶהוּ" (תהלים צא, טו; בוולגטה "Invocabit me, et ego exaudiam eum").
לותרנים נהגו לתארך מכתבים וספרים בימי שנת הכנסייה במקום בתאריך הלוח, ודְלִיטְש, לותרני מלִיפֶצִיג, חותם כך את הקדמת המהדורה השביעית. בשנת 1881 חל הפסחא ב־17 באפריל, ואינוקביט — שישה שבועות לפניו — ביום ראשון, 6 במרס.

הַקּוֹנְצִיל הַטְרִידֶנְטִינִי (tridentiner Konzil) — ועידת הכנסייה בטרנטו (1545–1563), שקבעה את עיקרי הקתוליות שכנגד הרפורמציה.

וולגטה (Vulgata) — תרגום המקרא ללטינית שערך הירונימוס; הנוסח המחייב של הכנסייה הקתולית.

אוטו דה פה (Autodafé) — טקס פומבי של האינקוויזיציה לביצוע גורי דין ב"כופרים", על פי רוב בשריפה.

אפיפיורות (Papsttum) — דליטש אינו מרכך את הביקורת שלפניה: המשנה מעמידה את דברי סופרים מעל דברי תורה, והמשנה שאחריה מוציאה להורג

את זקן ממרא ברגל, לעיני העם כולו. ומיד הוא מפנה אותה גם כלפי רומא — העמדת המסורת שבעל פה בשורה אחת עם הכתוב היא טענת הפרוטסטנטים נגד הכנסייה הקתולית (ראו "עקרון המסורת"), ו"שפיכות הדמים" שבצדה היא האינקוויזיציה והאוטו דה פה. העוקץ אישי: רוהֶלִינג היה כומר קתולי ובעל הקתדרה לתאולוגיה קתולית בפראג. בהקדמתו כבר עשה דְּלִיטְשׁ את המהלך פעמיים — בעמ' 7, בשאלה אם יגזור אדם מן הקאנונים והדקרטלים את פשעי אֶלְכְּסַנְדֵּר השישי ובתו לוקְרָצְיָה, ובעמ' 10, בהקבלה שבין עקרון המסורת של ועידת טְרֶנֶט לעקרון הרבני, ומולה האסור הרומי על קריאת המקרא בידי הדיוטות. כאן הוא חוזר על הטענה בקצרה ומחיל אותה על התלמוד עצמו.

קזואיסטי (casuistisch) — שיטת הכרעה מוסרית על דרך פירוק לאין־ספור מקרים פרטיים; נקשרה בעיקר במוסר הישועי.

הישועים (Jesuitenorden) — מסדר קתולי שנוסד ב־1540; בפולמוס בן הזמן שימש שם נרדף למוסר מתפתל.

קטכיזם (Katechismus) — ספר יסודות האמונה בדרך שאלה ותשובה. שני קטכיזמים שונים מעורבים כאן ואין לבלבל ביניהם: ההסבר לדיבר השמיני הוא של לוֹתֶר, מן "הקטכיזם הקטן" שלו, ואילו הקטכיזם שההסבר חסר בו הוא של רוהֶלִינג — "קטכיזם ליהודים ולפרוטסטנטים" שהוציא ב־1877, שכן בעיניו הפרוטסטנטים והיהודים שרויים באותו דין ארור. בדפוס שלפנינו אין הספר ההוא נזכר כלל, ולכן ה"שלו" שבגרמנית סתום; במהדורה השביעית מוסיף דְּלִיטְשׁ את שנת הוצאתו ואף מצטט ממנו לפי עמוד. וזה עוקצו של המשפט:

מי שהקטכיזם שלו אינו מזהיר מהוצאת שם רע על הרע, הוא שכתב את "היהודי התלמודי".

הרפורמציה (Reformation) — תנועת הפילוג הפרוטסטנטית מן הכנסייה הקתולית במאה השש־עשרה.

האוונגלים (die Evangelischen) — בני הכנסיות הפרוטסטנטיות (הלותרניות והרפורמיות).

מיסיון (Mission) — מפעל נוצרי להמרת יהודים; דליטש עצמו עמד בראש מפעל כזה בלייפציג.

הניקולאִיטים (Nikolaiten) — כת נוצרית קדומה שחזון יוחנן ב, ו וטו מוקיע את מעשיה — זנות ואכילת זבחי אלילים. המסורת הכנסייתית יחסה אותה לניקולאוס שבשבעת הדיאקונים (מעשי השליחים ו, ה), ובפולמוס נחשבה למי שהפכה את חירות פאולוס מן החוק להפקרות. דליטש שואל: היעלה על הדעת להטיל את מעשיה על פאולוס?

מלחמת האיכרים (Bauernkrieg) — מרד האיכרים בדרום גרמניה ובאוסטריה (1524–1525), הגדול בהתקוממויות העם באירופה שלפני המהפכה הצרפתית. המורדים נשענו על חירות הבשורה שהכריז לותר, ולותר עצמו קרא לדכאם; המרד הוטבע בדם ונפלו בו עשרות אלפים. גם כאן: אין הרפורמציה נושאת באחריות למה שנעשה בשמה.

אַלְכְּסַנְדֵּר השישי (Alexander VI. und seine Tochter Lucretia) — רודריגו בורג'יה, אפיפיור בשנים 1492–1503, ובתו לוקרציה: שלטון שנעשה שם נרדף לנפוטיזם, להרעלות ולהפקרות מינית בחצר האפיפיור. "שפרחו בימי שלטונם"

— הפריצות והרצח שרווחו באותן שנים; טענת דליטש היא שאיש אינו גוזר אותם מן המשפט הקאנוני, כשם שאין לגזור את פשעי היהודים מן התלמוד.

צעירף משה (der Schleier Mofe's) — שמות לד, כט—לה: משה כיסה את פניו במסווה בשובו מן ההר. פאולוס דורש את המסווה הזו (אל הקורинתים ב ג, יג—טז) כמונח עד היום על לב הקוראים בברית הישנה, ואינו מוסר אלא במשיח — הנמקה נוצרית קלאסית לכך שאין היהודים רואים את הנבואה כמכוונת אל ישוע. דליטש הופך את הדימוי כנגד הכנסייה: על צעירף משה הוסיפה היא צעירף משלה, המכסה את ישוע עצמו.

רעל המדע המודרני (modern wissenschaftliches Gift, ungläubige Wissenschaft) — "מדע" כאן הוא Wissenschaft — המחקר האקדמי, וכאן התאולוגיה הפרוטסטנטית הביקורתית של המאה התשע־עשרה: "חיי ישוע" של דוד פרידריך זְטְרָאוס (1835), שקרא את הבשורות כמיתוס, אסכולת טיבינגן של פרדיננד כריסטיאן זְאָר, ו"חיי ישוע" של אֶרְנֶסְט רֶנָּאן (1863). היא הכופרת, כאמור למעלה, בראשית חייו המופלאה והחפה מחטא של ישוע; דליטש מונה אותה — לצד דם האינקוויזיציה — בין מעשי הכנסייה שהסתירו את ישוע מעיני היהודים.

עקרון המסורת (das tridentinische Traditionsprinzip) — בישיבתה הרביעית (1546) קבעה ועידת טְרֶנְט שאמת הבשורה כלולה "בספרים הכתובים ובמסורות שאינן בכתב", ושיש לקבל את שתיהן ביראה שווה; ורק הכנסייה מוסמכת לפסוק בפירוש הכתוב. ההקבלה שדליטש מצביע עליה: תורה שבעל פה בצד תורה שבכתב, וחכמים בעלי הסמכות לפרשה.

לפרוטסטנט כדליטש שתייהן חורגות מן הכתוב לבדו — ומכאן העוקץ: קתולי התוקף את הרבנים על שהעמידו מסורת בצד מקרא תוקף את עקרון כנסייתי.

האסור הרומי על קריאת המקרא (das römische Verbot der Bibel für die Laien) — הכלל הרביעי שבמפתח הספרים האסורים (1564), שיצא מוועידת טרנט: אין הדיוט קורא במקרא בלשון עמו אלא ברשות בכתב מן הבישוף או מן האינקוויזיטור. זו "התוצאה הרת האסון" שבה, לדעת דליטש, עדיף העיקרון הרבני על הרומי: היהדות העמידה אף היא מסורת בצד מקרא, ואף על פי כן חייבה כל אדם מיישראל בקריאה בתורה ולא סגרה אותה מפני ההדיוט.

מאר ורוהלִינג (Marr und Rohling) — וילהלם מאר (1819–1904), עיתונאי מהמבורג, מחבר "ניצחון היהדות על הגרמניות" (1879) — חוברת שיצאה בשנה אחת בשתיים־עשרה מהדורות; מייסד "ליגת האנטישמים", והאיש שהנחיל לשיח את המילה "אנטישמיות". חידושו הוא שהשנאה אינה דתית אלא גזעית: לדידו אף הטבילה אינה מועילה, ולכן אין תקנה. דליטש מצמידו לרוהלִינג כשני קטבי תנועת 1879–1881 — מאר נותן לה את הנוסח הגזעי־החילוני, ורוהלִינג את הכיסוי התאולוגי ה"מלומד" מן התלמוד; שנאת הגזע נשבעת בשם שניהם כאחד.

המגפה הזאת של החברה האנושית (die Peft der menschlichen Gefellshaft) — היהודים — אך לא בפי דליטש: הוא חוזר כאן, בלעג מר, על כינוים בפי אספות העם שתיאר במשפט הקודם. "התרופות הרדיקליות מימי הביניים" הן גירוש, גטו, המרה בכפייה ופרעות; בשנת כתיבת הדברים (1881) כבר פרצו הפרעות ברוסיה. למעלה בהקדמה אמר דליטש על קומץ הנוכלים

שהם "ממיטים חרפה על החברה האנושית" — וכאן ההמון עושה מגפה מן האומה כולה.

עלם גוי (ein junger Amoriter) — בתלמוד (בבא בתרא עד ע"ב) "בִּרְ אַמּוֹרָאִי", ודליטש מתרגם "אמורי צעיר" — כלומר בן העם האמורי, גוי. אלא שהמילונים והמפרשים קוראים כאן שם מקצוע ולא שם עם: "בר אמודאי", צוללן — וכך מתיישב המעשה, שהרי הוא יורד מן הספינה אל המים להעלות את האבן. יסטרוב (ערך אַמּוֹדָאִי: "diver") מביא את בבא בתרא עד ע"ב ואת ראש השנה כג ע"א ומציין את הגרסה "בר אמוראי" שבדפוסים. התרגום העברי הולך אחר דליטש ומוסר "עלם גוי", שכן טענתו כאן אינה בזהות הצולל אלא בעורבת שרוהלינג הפך לרב.

קידושין קיב ע"א (vgl. Kidduschin 112a) — דף שאינו קיים: מסכת קידושין מסתיימת בדף פב ע"א. דליטש מפנה אליו לחיזוק קריאתו "אמורי", והמקום שכיוון אליו הוא ככל הנראה כתובות קיב ע"א — "אמר ליה ההוא בר אַמּוֹרָאָה לבר ארעא דִּישְׂרָאֵל" — הפסוק היחיד שבו המילה היא שם העם האמורי בבירור. מפני שאין לדף זה קיום, אין ההפניה מקושרת לספריא ואינה נכנסת למראי המקומות.

יהודה יקבל מן החברה המזרחנית הגרמנית (wenn Juda von der deutschen morgenländischen Gefellshaft) — "יהודה" כאן אינו אדם אלא היהודים כולם, מוצגים כאישיות אחת — לשון הפמפלטים של אותן שנים (כך גם "ניצחון היהדות על הגרמניות" של מאר). "החברה המזרחנית הגרמנית" (Deutsche Morgenländische Gesellschaft, נוסדה 1845, מושבה בלייפציג) היא אגודת חוקרי המזרח הגרמנית, הסמכות המדעית המוכרת בתחומה.

ההתחייבות אפוא היא תכסיס: התשלום מותנה בכך ש"יהודה" יוציא מאגודה מלומדת פסק פורמלי — דבר שאגודות מדעיות אינן עושות — ובצדו העקיצה שאין לשלול מן "האדונים הרבנים" את ההזדמנות להרוויח משהו מן העסק. דליטש, פרופסור בלייפציג, משיב בשורה שאחריה "החברה המזרחנית הגרמנית תאשר זאת": הוא יודע היטב מה תאמר. כעבור שנים אחדות נענה לרוהלינג הרב יוסף שמואל בלוק, שהאשימו בבורות ובזיוף המקורות; רוהלינג תבע אותו על הוצאת דיבה — וחזר בו מן התביעה ברגע האחרון.

(*si non caste tamen caute*) — לטינית, "אם לא בטהרה — לפחות בזהירות"; פתגם שנקשר בלעג במוסר כנסייתי מתירני.

(*reservatio mentalis*) — לטינית, "הסתייגות שבלב" — צירוף תנאי נסתר לשבועה, שהצדיק כביכול שבועת שווא.

פירוש לחומש משנת 1522 (*ein Pentateuchcommentar vom J. 1522*) — "צרור המור" לרבי אברהם סֶבֶע ממגורשי פורטוגל — פירוש לתורה ספוג זוהר, שנדפס לראשונה בוונציה בשנת 1522. דליטש נוקב בשנה ולא בשם, ובכך אומר את כל טענתו: רוהלינג כתב "התלמוד אומר", והמקור אינו תלמוד כלל אלא ספר דפוס צעיר ממנו באלף שנה.

יוֹאֵל מִילֶר (Joel Müller) — יוֹאֵל מִילֶר (1827–1895), רב וחוקר תלמוד יליד מוראביה, מורה לתלמוד בבית המדרש לחכמת ישראל בברלין. בשנת 1878 הוציא בלייפציג את המהדורה הביקורתית הראשונה של מסכת סופרים על פי כתבי יד, בצירוף מבוא ופירוש; ההערה שדליטש מביא כאן היא פירושו שם. מהדורה בת שלוש שנים בלבד באותה שעה — מול העתקה עיוורת מאיזנמנר בן המאה השבע־עשרה מציב דליטש את מדע היהדות החי.

בעיניים עצומות (blindlings) — במהדורה השביעית מוסיף דְּלִיטְשׁ את מראה המקום המדויק: הקטע לקוח מֵאִיִּנְמָנְגֶר, כרך א עמ' 433, ובמפתח שם הוא רשום תחת "אליהו הנביא" — עד כמה לא צנוע היה ומה אמר אלוהים על אי־צניעותו. רוֹהְלִינְג טען בתשובתו שספק אם הקטע נמצא אצל אִיִּנְמָנְגֶר כלל; "די לפתוח את המפתח", משיב דְּלִיטְשׁ. את התרגום המסמר שיער נטל רוֹהְלִינְג משם כמות שהוא, והוסיף משלו דבר אחד בלבד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו".

אִיבְסוּם (ibbesûm) — צורת התפעל הסבילה שדְּלִיטְשׁ מביא כהשוואה. במהדורה השביעית הוא מוסיף לה שנייה, מאותו משקל: אִישְׁתָּכּוּר — "הוכחשו כשקרנים" — במכות ה ע"ב. שתיהן יחד הן הראיה הדקדוקית שהקריאה הנכונה היא אִיבְעוּל הסביל ולא אָבְעוּל הפעיל.

שהנוצרים אינם עובדי אלילים (die Christen feien keine Götzendiener) — אין זו דעת יחיד של בעלי התוספות. במהדורה השביעית מפנה דְּלִיטְשׁ לספרו של המליץ היהודי יצחק בֶּר לִינְזוֹן, "זרובבל" (ורשה 1875), חלק ב עמ' 76, המונה שורה שלמה של גדולי מפרשי התלמוד ופוסקיו המוסרים אותו הסבר עצמו.

בבא מציעא פא ע"א (Die Stelle Baba mezia 81a) — פליטת קולמוס, וְדִלִּיטְשׁ עצמו תיקן אותה: במהדורה השביעית נדפס כאן "Baba mezia 87a". ואכן הקטע שהוא דן בו — "תנא דבי רבי ישמעאל: גדול שלום, שאפילו הקדוש ברוך הוא שינה בו", הנדרש מן ההפרש שבין "וְאֵלֶיךָ יָקִין" שבפי שרה ל"וְאֵלֶיךָ יָקִין" שבפי ה', ועמו כללי הנימוס הנלמדים מביקור שלושת המלאכים באוהל אברהם — הוא בבבא מציעא פז ע"א, ובמקבילה יבמות סה ע"ב. בדף

פא ע"א אין מזה כלום; דיני שומרים הם. מפני שהדף קיים, קישור אליו היה מוליך את הקורא בבטחה אל המקום הלא נכון, ולכן אין ההפניה מקושרת ואינה נכנסת למראי המקומות. "הפרשן המצוטט שם בתלמוד" שבהמשך הוא התנא דבי רבי ישמעאל.

המלאך מי (der Engel Mi) — שְׁהַקְבֵּלָה הקדומה אינה מכירה אותו — כך דְּלִיטְש, ובמהדורה השביעית הוא נסמך על מנואל יואל, "תורת הדת של הזוהר" (Religionsphilosophie des Sohar, 1849), עמ' 231 ו־235 ואילך. באותה הערה הוא מוסיף שגם באמירת היחיד שבסנהדרין קי ע"ב אין למצוא את הגידוף שאלוהים נשבע לשקר: חזרה משבועה או התרת נדר אינה שבועת שקר.

תורות הקלון של לוֹתֶר (die fonftigen Schandlehren Luther's) — רשימת "תורות הקלון" מובאת כאן בלא מראי מקומות, וכך היא בדפוס שלפנינו. במהדורה השביעית השלים אותם דְּלִיטְש בסוגריים — כרך ב דף 171 (על השבי הבבלי), דף 434 ו־466, דף 444, וסעיף יא נגד ג'א — והסביר בהערה מדוע: רוֹהֶלִיג התלונן שהשמטתם מתעה את "העם הפרוטסטנטי הטוב" כאילו בדה דברים על לותר. ותשובתו: כאילו אפשר לבנות את תורת לותר מחמישה או שישה מקומות! שיר אחד של לותר, "ממעמקים קראתיך", די בו להוכיח את מרמתו של אותו רשימון כפירות.

החג השלישי (der dritte Feftname) — דְּלִיטְש מונה מן המשנה (עבודה זרה א, ג) שניים — קֶלְגָדָא (הקֶלְגָדָס, ראש בינאר) וקֶטְנֶנְדָא (הקֶטְנֶנְדָה) — ואינו נוקב בשלישי: קֶרְטְסִים. הגמרא בעבודה זרה ח ע"ב שואלת "מאי קרטסים?" ומשיבה בשם שמואל: "יום שתפסה בו רומי מלכות"; מיד היא

מקשה מברייאת המונה את קרטסים ואת "יום שתפסה בו רומי מלכות" כשניים, ורב יוסף משיב ששתי תפיסות תפסה רומי — אחת בימי קלאופטרה ואחת בימי יוון. זו החידה הבלשנית: השם יווני, κράτης, "תפיסת שלטון", ובדיק כך תרגמה אותו הגמרא — ואילו שני החגים שלצדו רומיים ומוכרים היטב מלוח השנה הרומי. זו החידה הארכאולוגית: איזה יום חג רומי עונה לשם הזה. הצירוף שבין "בימי קלפטרא" שבגמרא ובין המילה היוונית הוליד את ההשערה שמדובר ביום סיפוחה של מצרים בידי אוגוסטוס (30 לפנה"ס).

Zevi (Zebi — nicht Zevi) — בעברית זה שם אחד בלבד, צְבִי, והמחלוקת כולה באותיות לטיניות. שיטת התעתיק של דְּלִיטְשׁ — כשל חוקרי המקרא הגרמנים בני זמנו — מוסרת ב' באות b בין שהיא דגושה ובין שהיא רפה, וכך לאורך הספר עצמו: עבודה זרה היא Aboda zara, יבמות — Jebamoth, אבות — Aboth, בבא בתרא — Baba bathra. לפיכך צְבִי נכתב Zebi, והקורא הבקיא יודע מאליו שהב' רפה. רוהֶלִינג כתב Zevi — איות פונטי שאינו נהוג במקצוע, ובגרמנית אף אינו משיג את מבוקשו: v נהגית שם ברגיל (Vater/ f/ viel), ו־Zevi עלול להיקרא "צפִי". זו כל העקיצה, ואין בה שני שמות: הצורה שרוהֶלִינג נוקב בה מסגירה שאינו בקיא במקצוע שהוא מתימר לשפוט — כמו "רבי רב" ו"רבי רש"י" שלו.

יוהאן אַנְדְּרֶאס אֵיזֶנמַנְגֶּר (Johann Andreas Eisenmenger) — (1647–1704), פרופסור ללשון העברית בהיידלברג, שעמל לדבריו עשרים שנה על "היהדות הנחשפת": שני כרכים, למעלה מאלפיים ומאה עמודים, ובהם כל מה שאפשר ללקט מן התלמוד, מן המדרש ומספרות ההלכה כנגד היהודים — כל מובאה ומראה מקומה בצדה. יהודי פרנקפורט, שחששו מפרעות, הגיעו דרך נְמֶשֶׁשׁוֹן וְרֶטְהֵיימֶר וְשְׁמוּאֵל אופֶנהיימֶר, שני חצרנים בווינה, עד הקיסר

לאופולד הראשון, וכל מהדורת 1700 הוחרמה ונאסרה; הספר יצא לאור רק ב־1711, בברלין, ועל שערו נדפס "קניגסבֶּרג". זה עניינו לכאן: אין רוהֶלִינג קורא בתלמוד אלא בו. כל טענות "היהודי התלמודי" שאובות משם, ועמן הטעויות — ראו הערך "בעיניים עצומות", שם נוקב דֶלִיטֶש בכרך ובעמוד (א, 433) ומראה שרוהֶלִינג העתיק את התרגום כמות שהוא ולא הוסיף עליו אלא דבר אחד: שמן הנביא אליהו עשה "רבי אליהו". זה ההפרש שבין השניים — אֵיזֶנְמַנְגֶּר לפחות ראה בעיניו את המקורות שסילף.

אדולף שְטֶקֶר (Adolf Stoecker) — (1835–1909), מטיף החצר והקתדרלה בברלין בשנים 1874–1890, כלומר דרשנם של הקיסרים וילהלם הראשון והשני; מייסד "המפלגה הנוצרית־חברתית של הפועלים" (1878) ומנהיגה של "תנועת ברלין", שקשרה יחד התנגדות לקפיטליזם, לליברליזם ולסוציאליזם — וכרכה את שלושם ביהודים. מנאומיו משנת 1879 ואילך, ובראשם "מה אנו דורשים מן היהדות בת זמננו", יצאה ההסתה אל האולמות הגדולים. ומכאן חומרת העניין לספר שלפנינו: דֶלִיטֶש הלותרני משיב לכומר קתולי, ואילו את התנועה בבירת הפרוטסטנטים הנהיג מטיף מעל בימת הדום הברלינאי. שְטֶרַאק הוציא נגדו חוברת ב־1885.

הַיִנְרִיך פֶּון טְרִיטְשְכֶּה (Heinrich von Treitschke) — (1834–1896), פרופסור להיסטוריה בברלין, עורך "שנתוני פרוסיה" וציר בבית הנבחרים הגרמני בשנים 1871–1884 — ההיסטוריון הנקרא ביותר בגרמניה של אותם ימים. במאמרו "סיכוינו" (*Unsere Aussichten*), שנדפס באותם שנתונים ב־15 בנובמבר 1879, נפתח "ריב האנטישמיות הברלינאי", ובו המשפט "היהודים הם אסוננו" — שיהיה לימים סיסמת השבועון הנאצי "דֶר נֶשְטִיךְמֶר". מה שנתן טְרִיטְשְכֶּה לתנועה לא היה טענה חדשה אלא כבוד אקדמי: מעתה

נשמעה מן הקתדרה. מומזן השיב לו ב־1880, ומוזיץ לאַזארוס פרסם נגדו את "עמדתנו" — ראו הערך "פרופסור לאזאר".

הָרְמַן שְטְרַאק (Hermann L. Strack) — הָרְמַן לֶבְרֶכְט שְטְרַאק (1848–1922), פרופסור למקרא וללשונות שמיות בברלין ותלמידו של מוזיץ שְטֵינְשְׁנֵיידֶר; לימים האיש שמאחורי "שְטְרַאק־בִּילְרֶכְק", הפירוש לברית החדשה מתוך התלמוד והמדרש, ומייסד "מכון ליהדות" בברלין כדוגמת זה שייסד דְלִיטְש בלייפציג. ב־12 באוגוסט 1882, בעוד פרשת טִיסְאָקְלֶר בחקירתה, פרסם ב"עיתון הכנסייה האוונגלי" (*Evangelische Kirchen-Zeitung*) חוות דעת שקבעה כי בכל ספרות ההלכה אין רמז לשימוש פולחני כלשהו בדם, ואדרבה — אכילת דם אסורה בדיני הכשרות איסור גמור. בעקבותיה הולך דְלִיטְש ב"שח־מט": הצעיר מן השניים בחמש ושלושים שנה הוא שהקדים כאן את המבוגר. ב־1891 קיבץ שְטְרַאק את החומר כולו בספרו על "אמונת הדם" (*Der Blutaberglaube*), שהיה מאז לכלי הנשק הקבוע כנגד עלילות הדם.

אַהֲרֹן בְּרִימַן (Justus (Aron Israel Brimann)) — אַהֲרֹן יִשְׂרָאֵל בְּרִימַן (1859–1934), יליד דולִינָה שבמחוז בוטוֹשְׁאָנִי ברומניה, יהודי שהתנצר — נטבל כפרוטסטנטי בברלין ב־1881 ולימים עבר לקתוליות. תחת שם העט "ד"ר יוֹסֵטוּס" פרסם ב־1883, בדפוס בוֹנִיפֶצִיּוּס שבפֶּדֶרְבוֹרְן, את "מִרְאֵת היהודים": מאה חוקים "שנחשפו זה עתה" ועודם נוהגים כביכול, בדבר יחסם של היהודים לנוצרים, והם מובאות מסולפות מן השולחן ערוך — אותה מלאכה עצמה של רוֹהֶלִינְג, שאת פולמוסו אימץ. יַעֲקֹב אָקֶר, שהמליץ עליו לרוֹהֶלִינְג כיועץ לענייני תלמוד, הוציא ב־1884 חוות דעת על החוברת בשם "מראת היהודים" לאור האמת". ב־1885 הורשע בְּרִימַן בווינה בזיוף מסמכים ונדון

למאסר ולגירוש. שם העט הוא שמסביר את כותרת חוברתו של דִּלְיֵטְשׁ: "שח־
מט לבדאי הדם רוֹהֶלֶינג וְיוֹסֶטוּס".

יוֹזֶף שְׂמוּאֵל בְּלוֹךְ (Joseph Samuel Bloch) — (1850–1923), יליד דוֹקְלָה שבגליציה, בן אופה שגדל בישיבה והשלים לימודי אוניברסיטה במינכן ובציריך; רב הקהילה בפֶּלְזֶיךְסְדוֹרְף, שכונת פועלים בווינה, ומ־1883 עד 1895 גם ציר בבית הנבחרים האוסטרי. כדי שרוֹהֶלֶינג יוכל לתבוע אותו על הוצאת דיבה נאלץ הפרלמנט להסיר את חסינותו (12 בפברואר 1884), והאנטישמי גְּאוֹרְג פּוֹן שְׁנֶר ניצל את הדיון כדי להשמיע את עלילת הדם מעל דוכן הפרלמנט. תכסיסו של בְּלוֹךְ במשפט לא היה להתווכח על פירושם של הקטעים, אלא לתבוע שהתובע יראה תחילה שהוא יודע לקרוא אותם — ובזה נפל התיק. באותה דרך המשיך גם אחר כך: ב־1893 העמיד לדין את הכומר יוֹזֶף דֶּקְרֵט ואת המומר פֶּאוּלוֹס מֶאָר על עלילת דם בדויה, ושלוש הנאשמים — השניים ועורך העיתון שפרסם אותה — נדונו למאסר. את השבועון שייסד ב־1884 ערך עד סוף ימיו.

תְּאוֹדוֹר נֶלְדֶּקֶה וְאוֹגוּסְט וִינְזֶשֶׁה (Theodor Nöldeke und August Wünsche) — שני מזרחנים נוצרים, לא מגיני היהדות: תְּאוֹדוֹר נֶלְדֶּקֶה (1836–1930), פרופסור בִּשְׁטֶרְסְבוֹרְג וגדול הפילולוגים השמיים של דורו (*Geschichte des Qorâns*), וְאוֹגוּסְט וִינְזֶשֶׁה (1838–1913), תאולוג פרוטסטנטי ומורה בִּדְרֶזְדֶּן שתרגם לגרמנית את המדרשים ב"ספרייה הרבנית" שלו (1880–1885), ואחר כך את חלקי האגדה שבתלמוד הבבלי. בזה כוחה של העדות: את ציטוטי רוֹהֶלֶינג בדקו האנשים שהמקורות עצמם היו בידיהם בגרמנית, וכל קורא גרמני יכול היה לבדוק אחריהם — ורוֹהֶלֶינג, שכל כוחו בכך שמקורותיו סתומים בפני קוראיו, לא היה יכול לעמוד מולם.

הֶטַאִירָה (Hetäre) — ἑταῖρα ביוונית — "רֶעָה", "בת לווייה": הזונה המשכילה ויקרת המחיר של העולם היווני, בת חברתם של מדינאים ופילוסופים, להבדיל מן הֶ־πόρνη שבבית הבושת. אין זו לשון התלמוד: בעבודה זרה יז ע"א היא "זונה" סתם, ואף על אלעזר בן דורדיא נאמר "שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה". את המילה היוונית בחר דְּלִיטָשׁ בשל הפרט שהתלמוד מוסר עליה: זונה "בכרכי הים" שהייתה נוטלת "כיס דינרין בשכרה" — מפורסמת, רחוקה ויקרה, כלומר הֶטַאִירָה במונחי עולמו הקלאסי של המתרגם, לא במונחי המקור.

לְדִמוֹסְתֵנִס בביקורו אצל תַּאִיס (wie Demofthenes als er die Thais befuchte) — המעשה מסופר אצל אֶנְלוֹס גְּלִיֹּס, "לילות עליית הגג" א, ח, בשם סוֹטְיוֹן: הנואם דְּמוֹסְתֵנִס בא אל ההטאירה, וכששמע שמחירה עשרת אלפים דרכמות פנה והלך באֶמְרוּ "איני קונה חרטה במחיר כזה". אלא ששמה לַאִיס מקורינתוס, לא תַּאִיס — תַּאִיס הייתה הטאירה מפורסמת אחרת, בת דורו של אלכסנדר; דְּלִיטָשׁ החליף בין השתיים. וההקבלה עומדת בעינה: גְּלִיֹּס מתרגם את עשרת אלפים הדרכמות לעשרת אלפים דינרים, ואצל אלעזר בן דורדיא מדובר ב"כיס דינרין". זה נרתע מן המחיר, וזה לא.

מטונף, אך נורא (fchmuzig, aber schrecklich) — כך בדיוק בגרמנית, ובאותה קיצור מבלבל. אין כאן סתירה אלא נימוק: "מטונף" הוא טעם שלא לספר, ו"נורא" — הטעם שבכל זאת יש לספר. ההמשך אינו מגרה אלא מטיל אימה, שכן הוא נגמר בתשובה עד מוות ובבת קול, וזה בדיוק החלק שְׁרוּהֶלִינג השמיט. דְּלִיטָשׁ אינו אומר את הנימוק במילים, והתרגום אינו מוסיף לו אותו.

מרים המגדלית (Maria von Magdala) — על פי לוקס ה, ב ומרקוס טז, ט יצאו ממנה שבעה שדים — כלומר ישוע ריפא אותה מאחיזה שדים קשה במיוחד, ושבעה הוא מספר של שלמות ולא מניין. שים לב שהבשורות אינן אומרות עליה דבר של זנות: זיהויה עם "האישה החוטאת" שבלוקס ז ועם מרים אחות מרתא הוא מסורת של הכנסייה המערבית מימי גרגוריוס הגדול. דִּלְיִטְשׁ מדבר לפי אותה מסורת, ולכן הוא רואה ב"סיפור תשובתה" מקבילה לאלעזר בן דורדיא — ומעיר שהמקבילה התלמודית מסופרת בפירוט רב יותר.

פרופסור לאזאר (Professsor Lazár) — "חיבור־הד" (Echo-Schrift) הוא כתב המחזיר את קולו של אחר; כאן — פמפלט בִּרְלִינְאִי משנת 1880 שחזר על "היהודי התלמודי". את האיש לא עלה בידינו לזהות מעבר לכך. ובעיקר: אין הוא מוֹרִיץ לֶאֱזָארוס, הפילוסוף היהודי, שדווקא באותה שנה עצמה פרסם בברלין את "עמדתנו" (*Unser Standpunkt*) נגד טְרִיִּיטְשֶׁקָה — דִּלְיִטְשׁ מזכיר את לֶאֱזָארוס בנפרד ובשמו המלא במהדורה השביעית, ואלה שני אנשים. בדפוס שלפנינו השם נקוד Lazár; במהדורה השביעית הוא נדפס Lazar.

בֶּסְטִמַּן (Beftmann) — הוגו יוהַנֶס בֶּסְטִמַּן (1854–1925), תאולוג לותרני, מרצה בֶּאָרְלִינְגֵן משנת 1877 ואחר כך בהאלה. "תולדות המוסר הנוצרי" (*Geschichte der christlichen Sitte*) יצא בשני כרכים בִּנְדֶּרְלִינְגֵן, הראשון ב־1880 והשני ב־1885; ביקורתו החריפה של אדולף פון הֶרְנֶק על הכרך הראשון היא שחסמה את דרכו לקתדרה. דִּלְיִטְשׁ קורא לספרו "עתיר רוח וידע" אף שֶבֶסְטִמַּן מביא בו את מאמר רבא כתיקון לחיבורו שלו — ויכוח קולגיאלי בתוך המחנה הלותרני עצמו, לא פולמוס.

חיבורי על חיי בעלי המלאכה היהודים בימי ישוע (meiner Schrift über das jüdische Handwerkerleben zur Zeit Jefu — ספרו של דִּלְיִטְשׁ עצמו: *Jüdisches Handwerkerleben zur Zeit Jesu*, שראה אור לראשונה ב־1868 ובמהדורה שלישית ב־1879 — תיאור אוהד של חיי האומן היהודי בימי הבית השני, ובכללו הראיה שרבים מחכמי המשנה התפרנסו ממלאכת כפיים. כאן הוא מגן עליו: מאמר רבא ביבמות סג ע"א, המשבח את המסחר על פני עבודת האדמה, אינו סותר את התמונה, שכן התלמוד ברובו ממליץ דווקא על המלאכה.

ד"ר גִּדְעוֹן בְּרֶכֶר (ein jüdischer Arzt Dr. Gideon Brecher) — גִּדְעוֹן בְּרֶכֶר (1873–1797), רופא בִּפְרוֹסְנִיץ שבמורביה (פְּרוֹסְטִיִּיב) ומאנשי ההשכלה שם — היהודי הראשון בעירו שלמד רפואה. "הטרנסצנדנטלי, המאגיה ודרכי ריפוי מאגיות בתלמוד" (וינה 1850) היה עבודת הדוקטור שלו בֶּאָרְלֵנְג, והמחקר הממצה הראשון על המאגיה שבספרות חז"ל. עוד כתב פירוש לכוזרי (פראג 1840–1838), שעליו התכתב עם שד"ל, ומונוגרפיה על המילה (1845) שההקדמה לה מאת הרב פֶּאָסֶל מִפְּרוֹסְנִיץ — הוא שבערך הסמוך — ונספח לה מאת אחיינו, מוֹרִיץ שְׁטֵינְשְׁנֵיִדֶר. וזה המהלך, כמו אצל פֶּאָסֶל וְלֵעָף: מה שרוה־לִיִּג מנופף בו כתגלית מסתורית נערם ונמנה שלושים שנה קודם לכן, בגרמנית ובגלוי, בידי רופא יהודי. ושים לב למה שדִּלְיִטְשׁ עושה מיד אחר כך — מציב באותה שורה עם התלמוד את הספרים החיצוניים שמסביב לברית החדשה. הודאה חלקית, אך הודאה.

לֵאֹפּוֹלְד לְעָף (Leopold Löw) — לֵאֹפּוֹלְד לְעָף (1875–1811), רבה של סְגֵד שבהונגריה ומאבות חכמת ישראל שם, עורך כתב העת *Ben Chananja*. "תקופות החיים בספרות היהודית" (*Die Lebensalter in der jüdischen*)

Literatur, 1875) יצא בשנת מותו, ומכאן "המנוח" שבלשון דְּלִיטְשׁ. שים לב למהלך: כדי להפריך את רוהֶלִינג בעניין קטינה, דְּלִיטְשׁ מפנה את הקורא הנוצרי אל מחקרו של רב — היינו אל מדע היהדות עצמו, ולא אל אֵיזֶנְמַנְגֶּר.

הקטעים המצוטטים (Die angezogenen Stellen) — רוהֶלִינג אינו נוקב בהם, ואלה הם: מגילה יג ע"ב ובבא בתרא קכג ע"א, שני מקומות המספרים אותו מעשה. רחל אומרת ליעקב שאביה רמאי ולא יוכל לו, והוא משיב "אחיו אנא ברמאות"; היא שואלת "ומי שרי לצדיקי לסגויי ברמיותא?" והוא עונה בפסוק "עם נבר תתבר ועם עקש תתפל". כלומר הפסוק בא בפי יעקב, כהצדקה למעשה שנעשה כבר, ולא כהלכה הפוסקת שמותר לרמות — וזה בדיוק מה שדְּלִיטְשׁ אומר כאן.

איגוד הקהילות היהודיות־גרמניות (der deutsch-islamitische Gemeindebund) — ה־Deutsch-Israelitischer Gemeindebund, ארגון הג של הקהילות היהודיות בגרמניה, שנוסד בלייפציג ב־1869 ופעל לענייני צדקה, חינוך והגנה על זכויות. הצהרתו משנת 1879 בגנות הנשך נמסרה בעיצומו של גל ההסתה של "תנועת ברלין", ודְּלִיטְשׁ מביא אותה כעדות מוסמכת של היהדות המאורגנת על עצמה.

גולגוֹתָא (Golgatha) — גֶּלְגֶּלְתָא בארמית, "מקום הגולגולת" — הגבעה שמחוץ לירושלים שבה נצלב ישוע (מתי כז, לג; מרקוס טו, כב; יוחנן יט, יז); בלטינית *Calvaria*. "קורבן גולגותא" הוא מותו המכפר. טענת דְּלִיטְשׁ עוקצנית: אם כל חידושה של הנצרות הוא התנאי שהמחילה תלויה בהשבת הגולה — אמת מוסרית שהמשנה ביומא אומרת אותה במפורש — לא היה צורך בצליבה כדי ללמדה.

רפאל פֿירסטנטל (Raphael Fürstenthal) — יעקב רפאל פֿירסטנטל (גלוגאוו 1781 – בֿרסלאוו 1855), משורר, מתרגם וסופר עברי. תרגם לגרמנית את סידור התפילה ואת המחזור, את "מורה נבוכים" ואת "חובות הלבבות", וחיבר פירוש עברי רחב על המקרא. ההערה שדליטש מביא כאן היא מן הביאור שצירף לתרגומו — פרשן יהודי בן המאה התשע־עשרה, שוב לא אייזנמנגר.

קרל אַנטון מהלמֶשטט (der judenchristliche Helmtädter Profeffor Carl Anton) — שמו מלידה מֶשה גֶרשון בֶּהן (מיטאוו שבקורלנד, 1722), תלמידו שבע שנים של רבי יהונתן אייבשיץ בפראג; נטבל בוולפֶנביטל ב־1748 בשם קרל אַנטון ומונה פרופסור לעברית בהלמֶשטט. ספרו משנת 1756 על שבועת היהודים בא להצדיקם דווקא כנגד אייזנמנגר. בזה כל העניין: דליטש מעמיד מומר מן המאה השמונה־עשרה, שהשתמש בדיעותיו כדי להגן, מול המומרים שרוקֶלינג שואב מהם — ובשורה הבאה הוא קורא להם "ספחת לכנסייה".

יוהאָניס שְׁמִידט (Johannis Schmidt) — יוֹהַן שְׁמִידט, *-Feuriger Drachen* *Gifft und wütiger Ottern-Gall* (לִיבֶק 1682) — כתב שטנה שאין בו חסר מכל עלילות הדם, חילול הלחם הקדוש וקשרי הרופאים היהודים. הכותרת עצמה לקוחה מן המקרא: דברים לב, לג בתרגום לותר, "חַמַּת תַּנִּינִים יִנָּם וְרֹאשׁ תַּנִּינִים אֶכְזֹר" — פסוק שנאמר על סדום, והוסב כאן על היהודים. קרל אַנטון מצטט את הכותרת כדי לומר שדי בה כדי להעיד על הספר.

פֶּפִּיאָס, בִּישׁוֹף הֵיֶירָאפּוֹלִיס (Papias, Bischof von Hieropolis) — פֶּפִּיאָס מהֵיֶירָאפּוֹלִיס שבפֶּרְיֶגֶה (בערך 60–130), מאבות הכנסייה הקדומים, מחבר "ביאור דברי האדון" בחמישה ספרים ששרד רק בציטוטים אצל אֵירֵנָאוּס ואֶקְסֶבְיוֹס. תיאור הגפן בעלת עשרת אלפים הזמורות מובא אצל אֵירֵנָאוּס (נגד

המינים ה, לג), ופפיאס תולה אותו במסורת ששמע מזקנים ששמעו את יוחנן — כלומר מתלמידיו הישירים של ישוע. וזו כל טענת דִּלְיִטְשׁ: אותו דמיון אלף־שנתי שרוֹהֶלֶינג מלעיג עליו בתלמוד עומד גם בפי אב כנסייה, ובסמכות שלִיחית.

מפרש מימי הביניים (eines mittelalterlichen Auslegers) — דִּלְיִטְשׁ אינו נוקב בשמו. רוֹהֶלֶינג מפנה בהערת השוליים שלו לתוספות ליבמות צד ע"ב, אך הלשון עצמה נמצאת ברש"י ליבמות צד ע"ב: "וגר אין לו שאר האב, דרחמנא אפקריה כורע בהמה, שנאמר וזרמת סוסים זרמתם" (יחזקאל כג, כ). כלומר קביעה משפטית־ייחוסית על ביטול האבהות המשפטית של גר, ולא גנאי לגוי — וממילא לא "התלמוד אומר", אלא מפרש שחי כאלף שנה אחריו.

הרב פֶּאסֶל מְפֹרֶסְנִיץ (der Proßnitzer Rabbiner Faffel) — הִיָּשׁ בֶּר פֶּאסֶל (1802–1883), רבה של פֶּרֶסְנִיץ שבמורביה (פֶּרֶסְטֵיִיב) ואחר כך של נֶגֶ'קִינִיזֶה, מחלוצי המחקר של המשפט העברי. "תורת המידות והמשפט התלמודית" (*Die talmudische Tugend- und Rechtslehre*, 1848) הוא ספרו. דִּלְיִטְשׁ מביא אותו ואת הוֹלְדֵהיים כדי להראות שהיהודים עצמם דחו את האמירות הקשות שבתלמוד, ובגלוי — הרבה לפני שרוֹהֶלֶינג "גילה" אותן.

שמואל הוֹלְדֵהיים (Samuel Holdheim) — שְׁמוּאֵל הוֹלְדֵהיים (1806–1860), רבה של קהילת הרפורמה בברלין והרדיקלי שבמנהיגי התנועה: ביטל את השבת ליום ראשון ושלל את תוקפו המחייב של החוק הלאומי־טקסי. "חוקי הטקס במלכות המשיח" (*Das Ceremonialgesetz im Messiasreich*, 1845) הוא החיבור שדִּלְיִטְשׁ קורא לו "ראוי לציון" ושבו, כלשונו, מונח הגרון על

השורש: מה שנוגע ליחס שבין אדם לאלוהיו נצחי, ומה שנוגע למדינה הישראלית עבר זמנו.

סַרְקִנִי (Saracene) — "סַרְקִנִים" הוא שמם של הערבים בפי הנוצרים בימי הביניים. בירושלמי האיש הוא "סירקאי", וזה אכן פירושו; דְּלִיטְשׁ מוסר את המילה כמות שהיא. שים לב לאנכרוניזם שבמעשה עצמו: שמעון בן שטח חי במאה הראשונה לפני הספירה, וסוחר סַרְקִנִי בסיפור על אודותיו הוא סימן לגילו של הנוסח, לא של המעשה.

הַטוֹנְסוּרָה (Tonfur) — גילוח עגול בקודקוד ראשו של איש כמורה קתולי, אות מעמדו. מכאן הכינוי היהודי לכומר — גַּלַח, שְׁדִּלְיטְשׁ מוסר בגרמנית *galûach* — וזו ראייתו: הכינוי הזה אינו מצוי בתלמוד כלל, ולכן הקטע שרוֹהֶלִינְג מייחס לתלמוד אינו תלמודי אלא מדברי בעלי התוספות שאחריו.

מקובל מְקַרְקוֹב (eines im J. 1603 verftorbenen Krakauer Kabbaliften) — דְּלִיטְשׁ אינו נוקב בשמו, ואף לא עלה בידו לזהותו. העיקר בטענתו הוא התאריך: רעיון פרטי של מקובל שמת בשנת 1603 צעיר מן התלמוד באלף שנה ויותר, ולכן "התלמוד אומר" שבפי רוֹהֶלִינְג כוזב מעיקרו — אותו מהלך עצמו שעשה בעניין "פירוש לחומש משנת 1522". על המלאך מ"י עצמו ועל האסמכתה שהוסיף דְּלִיטְשׁ במהדורה השביעית ראו הערך "המלאך מ"י".

מערכת התאולוגיה של בית הכנסת הקדום (in Weber's Syltem der altfynagogalen Theologie) — פְּרִדְיִנְד וִילְהֶלְם וֶבֶר (1836–1879), כומר לותרני בבוואריה שפנה לחקר היהדות בהשפעת דְּלִיטְשׁ בימי לימודיו בֶּאָרְלִינְג. ספרו *System der altsynagogalen palästinischen Theologie aus Targum Midrasch und Talmud* — הניסיון הראשון, כלשון מוציאיו, לסדר את עולם

המושגים הדתי של חכמי המשנה והתלמוד כשיטה אחת — יצא לאור לאחר מותו, בלייפציג 1880, בהוצאת ד״ר פֿלינג ופֿרנקל, היא ההוצאה שהוציאה גם את הקונטרס שלפניו; ועל שער נדפס: "לאחר מות המחבר, בעריכת פֿרנקל דֿליטש וגאורג שְׁנֶדְרֶמן". כלומר הראיה שדֿליטש מביא כאן — שאין לגלגל הנשמות זכר בתאולוגיה של בית הכנסת הקדום — לקוחה מספר שהוא עצמו הביא לדפוס ופתח בהקדמה. ומן הצד האחר: הספר עצמו נעשה כעבור דור מושא ביקורת, משהראה ג'ורג' פוט מור (1921) שנקב סידר את מקורות חז"ל בסכימה של דוגמטיקה נוצרית שאינה שלהם.

אוגוסט פֿביוס (der französische Rabbi August Fabius) — מעבר למה שנאמר כאן — רב צרפתי, דרשה מ־5 בספטמבר 1842, נדפסה בֿליין — לא עלה בדינו לזהותו, וגם דֿליטש אינו יודע עליו יותר. העיקר הוא ההיסק: מדרשה אחת של איש אחד לפני ארבעים שנה עושה רושם בליין כלל על מה ש"מותר לישראל בארצות נוצריות". "זרע התקווה" (*Saat auf Hoffnung*) שדֿליטש מפנה אליו הוא כתב העת שהוא עצמו ייסד וערך, ביטאון "המכון ליהדות" שלו — כלומר הוא כבר חשף שם את הדרשה הזאת בעצמו, שנתיים קודם לכן.

בקטעים שהצנזורה השמיטה (*in den von der Cenfur unterdrückten Stellen*) — והרי הם, כסדר שדֿליטש מונה אותם. הלידה שלא מנישואין: שבת קד ע"ב וסנהדרין סז ע"א — "בן סטדא? בן פנדירא הוא!" התלמיד שדחפו רבו בשתי ידיים: סנהדרין קז ע"ב, ושם המעשה כולו — בריחתו של יהושע בן פרחיה לאלכסנדריה של מצרים מפני ינאי המלך, השיבה, והנידוי — ובמקבילה קצרה סוטה מז ע"א. הכשפים שהביא ממצרים: שבת קד ע"ב, בברייתה שבשם רבי אליעזר — "והלא בן סטדא הוציא כשפים ממצרים

בסריטה שעל בשרו?" — וכן סנהדרין מג ע"א, "על שכישה והסית והדיח את ישראל". התלייה בלוד בערב הפסח: סנהדרין סז ע"א, "וכן עשו לכן סטרא בלוד, ותלאוהו בערב הפסח", וסנהדרין מג ע"א. ומרים קולעת שיער הנשים: באותם שני הדפים עצמם, ואילו בחגיגה ד ע"ב — "מרים מגדלא שיער נשיא", שמלאך המוות נטל אותה בטעות — היא עומדת בפני עצמה ואין לה זיקה לישוע; מכאן אי־הוודאות שדְּלִיטְש מודה בה. את כולם מחקו הצנזורים מדפוס הש"ס מבאזל (1578–1581) ואילך, ובכללם וילנה, ואספו אותם לימים בקונטרסי "חסרונות הש"ס" — ראו הערך "מַרְקוּס מוֹרִינוֹס". הקישור מוליך לסנהדרין קז ע"ב בספריא, שנוסחה מלא.

לודוויג קומפֶּרט ואֶמִיל פֶּרַנְצוֹס (die Novellen von Ludwig Kompert und Emil Franzos) — לֵאפּוֹלְד קומפֶּרט (1822–1886), סופר יהודי־בוהמי שספרו *Aus dem Ghetto* (1848) פתח את ז'אנר סיפורי הגטו בגרמנית; וקֶרל אֶמִיל פֶּרַנְצוֹס (1848–1904), מחבר "יהודי בְּרֶנוֹב" ו"מחצית אסיה", שתיאר את יהדות גליציה ובוקובינה. דְּלִיטְש כותב "לודוויג" — שמו של קומפֶּרט היה לֵאפּוֹלְד. שים לב לטיב הראיה: כנגד קטעי תלמוד מן המאה החמישית הוא מפנה את רוקֶלִינג לספרות יפה בת ימיו, כעדות למה שיהודי משכיל בן הזמן באמת חושב.

בוֹדֶנְשַׁץ (Bodenfchatz; Verfassung der heutigen Juden) — יוֹהַן כְּרִיסְטוֹף גֵּאָרְג בּוֹדֶנְשַׁץ (1717–1797), כומר לותרני, מחבר *Kirchliche Verfassung der heutigen Juden* (אֶרְלֶנְגֵן 1748–1749) — תיאור מאויר ומפורט של מנהגי היהודים בני זמנו, שהיה לספר עיון נפוץ בקרב נוצרים. אין הוא כתב שטנה, אך רוקֶלִינג שואב ממנו: קטע מִילְקוּט חדש, שליטו מחבר אלמוני מספרות הזוהר ונדפס בְּלוֹבְלִין ב־1648, שְׁבוֹדֶנְשַׁץ הוסיף עליו מדעתו

”שכל מורי היהדות מסכימים עמו” — ומכאן ה”כל מורי היהדות” שבפי רוהֶלִינג.

תאופֶרַסְטוס פֶרַצְלָסוס (Theophrastus Paracelsus) — פִילִיפּוס תאופֶרַסְטוס בּוּמְבֶסְטוס פֶון הוֹהֶנְהַיִם (1493–1541), רופא ואלכימאי שווייצרי, מאבות הרפואה החדשה — וכתביו מלאים אסטרולוגיה, קבלה נוצרית ומאגיה. וזו ההשוואה: נוצרי היה, וספריו נדפסו בארצות נוצריות, ואיש אינו מעלה על הדעת לחייב את הכנסייה במה שכתוב בהם. כך גם ילקוט חדש: ספר עממי אלמוני מלובלין 1648 אינו ”כל מורי היהדות”.

וִיֶנְרֶר (der Nachoder Kreisrabbiner Wiesner) — יוֹנֶה וִינְרֶר, רב המחוז של נֶאכּוֹד שבבוהמיה, מחבר *Der Bann in seiner geschichtlichen Entwicklung auf dem Boden des Judenthums* (1864) — המונוגרפיה ההיסטורית על החרם, ובה גם נוסח החרם שהוטל על נְשְׁפִינְזֶה באמסטרדם. טענת דֶלִיטְשֵׁי אינה שהחרם לא היה, אלא שקיים מחקר יהודי זמין בן שבע־עשרה שנה — ורוֹהֶלִינג מתעלם ממנו ומגיש במקומו נוסח מפוברק מכתב יד שהביא בּוּקְסְטוֹרֶף.

ובנסיבות מסוימות אף אעשה זאת (und werde es unter Umständen auch thun) — והוא אכן עשה זאת. עוד באותה שנה, במהדורה השביעית, יצא הספר כ”שלמות בת שלושה חלקים”, וחלקה השני — ”המשך הארת ’היהודי התלמודי’” — הוא בדיוק אותה ”סדרה שנייה באותו היקף” שהובטחה כאן, מלאכה אחת עם זו שלפנינו על טענות שהחלק הראשון לא הגיע אליהן. ובשנת 1883 נוספו עוד שתי חוברות פולמוס. ראו הקדמת המהדורה.

ספר חסידים (Sefer chasidim (Buch der Frommen)) — ספרם של חסידי אשכנז, מיוחס לרבי יהודה החסיד מרַנְסְבוּרְג (מת 1217). דְּלִיטְשׁ אינו נוקב בסימנים, וגם אין לו צורך: מה שהוא מביא כאן אינו קטע רצוף אלא לקט שערך בעצמו מסימנים מפוזרים, כדרך שערך את כל המבחר שבאחרית הדבר. הכוונה ניכרת מן הבחירה — כל הסימנים שלוקטו עוסקים ביושר כלפי הלא־יהודי דווקא, והם מצויים בספר מסורתני ואדוק, לא בחיבור פילוסופי, כדבריו במפורש בפתח הרשימה.

הְרוֹקֶחַ (feinem Buche Rokeach) — ספרו של רבי אלעזר בן יהודה מוֹרְמָס (מת 1238), מאחורוני חסידי אשכנז — ספר הלכה שראשיתו "הלכות חסידות", והקטע שכאן לקוח משם. "רוקח" בגימטרייה כשמו, אלעזר. שים לב: מכל ארבעת הספרים שברשימה זה היחיד שאינו מצוי במאגר ספריא, ומשום כך הקישור שכאן אינו מוליך לטקסט מוקלד אלא לסריקת מהדורת לבוב תר"ט (1859) באתר היברובוקס.

ספר המצוות (Sefer mizwoth (Buch der Gebote)) — הוא "ספר מצוות גדול" (סמ"ג) לרבי משה בן יעקב מְקוֹסִי, שנשלם בשנות הארבעים של המאה השלוש־עשרה. משה מקוצי סבב בקהילות ספרד ופרובנס ודרש בהן, ובדרשותיו הוכיח את השומעים דווקא על גזל הגוי ועל השקר כלפיו — כי בהם חילול השם. האמירה שְׁדִּלִּיטְשׁ מביא כאן היא מאותה תוכחה, ולא הערת אגב.

ספר החינוך (Sefer ha-chinnuch (Buch des Unterrichts)) — ספר תר"ג המצוות לפי סדר פרשיות התורה, שנכתב בקטלוניה בשלהי המאה השלוש־עשרה, והמחבר מפנה אותו בהקדמתו אל בנו. את שמו לא חתם — ומכאן

”יהודי מאראגון” שבפי דִּלְיִטְשׁ; המסורת ייחסה את הספר לרבי אהרן הלוי מברצלונה, ויש חולקים.

באגדה הערבית (der arabifchen Sage) — הסוגריים המרובעים הם של דִּלְיִטְשׁ עצמו, זו הערתו: המעשה בכלב המת — ”כמה לבנות שיניו” — מוכר היטב מן הספרות הערבית, ושם גיבורו הוא עֵיסָא אֶבֶן מַרְיָם, הוא ישוע שבקוראן. בְּחִי כתב בערבית בספרד המוסלמית וקלט את המעשה מן הסביבה שבה חי, מוסר אותו כ”אחד מן החסידים” בלא שם. כלומר: המשל שמביא בעל ”חובות הלבבות” ללמד גנות לשון הרע הוא, במקורו, משל של ישוע — ובזה עוקצה של ההערה, שהרי כל טענת רוֹהֲלִיגֶנְג היא שהיהודי אינו יכול לומר על ישוע דבר טוב.

רבנו אשר בן יחיאל (Afcher b. Jechiel (geft. 1327), ein Deutcher, in) (feinem Testament) — הוא הרא”ש (בערך 1250–1327), מגדולי הפוסקים: תלמידו של מהר”ם מְרוֹטְנֶבוּרְג, שברח מאשכנז אחרי מאסר רבו ומצא מקלט בְּטוֹלְדוֹ, ושם עמד בראש הקהילה עד מותו. ”צוואתו” היא ”אורחות חיים להרא”ש” — אזהרות מוסר קצרות, מחולקות לימי השבוע כדי שייקראו מדי שבוע, ונדפסות בסידורים. גם כאן ניכרת ידו הבוררת של דִּלְיִטְשׁ: ”הקדם שלום לכל אדם בלי הבדל אמונה” הוא ”אל תתעצל להקדים שלום לכל אדם, ואפילו לנכרי, מפני דרכי שלום” (סימן קל”א), ו”הוקר תודה לכל מי שעזר לך להשיג את לחמך” הוא ”אל תהי כפוי טובה, וכבד כל מי שפתח לך פתח לבקש די ספוקך” (סימן קכ”ט). ומה שדִּלְיִטְשׁ טורח לציין — ”יליד גרמניה” — הוא עיקר הטענה: המוסר הזה יצא מאשכנז עצמה, מפיו של מי שאשכנז אילצה אותו לברוח ממנה.

ספר המידות מן המאה החמש־עשרה (Das Sefer hamiddoth (Buch der Sitten) aus dem 15. Jahrh — הוא "ארחות צדיקים", ספר מוסר אשכנזי אלמוני מן המאה החמש־עשרה, שנדפס לראשונה בֶּאֱיֶנְי (1542) ביידיש בשם "ספר המידות" — ומכאן השם שנוקב בו דְּלִיטְש. הקטע הוא שער האכזריות שבו, ולשונו שם: "ועבדו הכנעני מותר לעבוד בו בפרך; אף על פי כן מדת חסידות היא להיות רחמן, ולא יכביד עול עליו ולא יבזה, לא ביד ולא בדברים... וידבר עמו בנחת אף בשעת מריבה, וישמע בטענותיו" — מילה במילה כתרגום שלפנינו.

מחקרים בתולדות ישראל ובספרותו (Zur Geschichte und Literatur) — ספרו של גְּאֹפּוֹלְד צוֹנְץ (ברלין 1845), מיסודות מדע היהדות. השם העברי הוא זה שנקבע לו בפרויקט אבן תיבון, המתרגם את הספר במלואו, ולא התרגום המילולי "לתולדות ולספרות": "מחקרים" מוסר את אופיו כאסופת מחקרים ואת ה־zur כתרומה לתחומי עיון, ו"ישראל וספרותו" מפרש את הנושא היהודי המשתמע בגרמנית. דְּלִיטְש מפנה לעמ' 373 ואילך — הרשימה שבה ליקט צוֹנְץ את הקולות המחמירים ואת הסובלניים כאחד.

הנואמים הברלינאים (die Berliner Sprecher in den Reichshallen) — שתי אספות המוניות של "תנועת ברלין": בְּרִיִּקְסְהָאָלן, אולם האספות הגדול של העיר, ב־17 בדצמבר 1880, ובסלון של פִּיִּיִּג ב־13 בינואר 1881 — בעיצומה של מערכת "עצומת האנטישמים", שנחתמה באותם חודשים עצמם. מה שדְּלִיטְש מוקיע אינו הדעה אלא הדרך: להביא את "היהודי התלמודי" אל קהל שאין בידו שום אמצעי לבדוק אותו, ולהקריא מתוכו. בעמ' 99 שבמהדורה השישית, מוסיף הוא, נטענת גם עלילת הדם.

בסביבות 1181 (Um 1181) — התאריך משובש, והמעשה אינו של המאה השתים־עשרה אלא של החמש־עשרה. כל פרטיו — שלושה נערים נוצרים שעלו על הקרח וטבעו, הטענה שיהודים הרגום כדי להשתמש בדמם בפסח, בצדה עלילת לחם הקודש שנגנב באָנס ונמכר ליהודי, ולבסוף המוקד — עומדים יחד בפרשה אחת: "גזירת וינה". ב־23 במאי 1420 ציווה הדוכס אַלברֶכט החמישי לאסור את יהודי אוסטריה כולם, וב־12 במרס 1421 פורסם גזר הדין ששרף את הנותרים בחיים. כך הם מסודרים, זה אחר זה, בספרו של גֶ'רְשֹׁן ווֹלֶף "תולדות היהודים בווינה (1156–1876)", שיצא בווינה ב־1876 — חמש שנים לפני הקונטרס שלפנינו. ואשר לשנת 1181: קהילת וינה של המאה השתים־עשרה הייתה זעירה — היהודים נזכרים בעיר לראשונה ב־1156, ורק ב־1196 פגעו בהם נוסעי הצלב — ושריפה של שלוש מאות איש שם באותן שנים אינה אפשרית. במהדורה השביעית נשאר התאריך כמות שהוא, ולכן נשאר גם כאן. מה שדֶלְיִטֶש בא להראות — כיצד נבנית עלילת דם משלושה עדים הנמצאים כהרף עין — אינו נפגע מן השיבוש.

באמצעות חיטוט חצוף בדמי ובמוצאי (mittelft einer frechen Befchnüfflung meines Blutes) — כלומר הטענה שדֶלְיִטֶש יהודי במוצאו, ומשום כך אין הגנתו על התלמוד אלא משוא פנים. השמועה נסמכה על פרט ביוגרפי אמיתי: דֶלְיִטֶש נולד למשפחה דלה בלייפֶצִיג, ומי שאיפשר לו בית ספר ואוניברסיטה היה לְוִי הֵיךְש, סוחר ספרים עתיקים יהודי שגר באותו בית עצמו והיה מקורב למשפחה — "מיטיבי מנעוריי" קורא לו דֶלְיִטֶש; ואף שמותיו הפרטיים באו לו מסנדק ושמו פֶרְנֶץ יוֹלִיוס הֵיךְש, כרשום בפנקס הטבילה של כנסיית ניקולאי. מכאן ואילך אמרו: לְוִי הֵיךְש היה סנדקו, ואולי אביו ממש. דֶלְיִטֶש הכחיש זאת תמיד. במהדורה השביעית תלה כאן הערה: רוֹהֶלִינג

מוסיף ועושה לו זאת (חוברת התשובה, עמ' 154), ובעמ' 70 שם הוא עושה גם את קרל גוצקוב ליהודי — דבר שגוצקוב עצמו לא ידע עליו, כעדות ספר זיכרונותיו "מימי הנעורים" (1852) — ואילו אויגן דיהרין עשה כן באותה שנה עצמה לקסינג, ב"הערכת היתר של לסינג" (1881, עמ' 83). זו התבנית: מי שמדבר בזכות היהודים, טוהר דמו נבדק.

בֶּרְנַרְד מְקֶלְרֹב (Bernhards von Clairvaux) — בשנת 1146, ערב מסע הצלב השני, הסתובב נזיר בשם רודולף (רדולף) בערי הרין והטיף להרוג את היהודים תחילה. בֶּרְנַרְד מְקֶלְרֹב (1090–1153), גדול אנשי הכנסייה בדורו, יצא לגרמניה, עמד מולו בַּמְּנָצָה, השתיקו והחזירו למנזרו. בזה חותם דְּלִיטְשׁ את ספרו: לא בשר ודם קובע את עמדתו — כלומר לא הריגון על מוצאו שהפיץ עליו העיתון — אלא הדגם של נוצרי שעמד מול מטיף רצח.

בּוֹקְסְטוֹרְף הזקן וּבֶנְגִייל (Buxtorf dem Aelteren und Wagenfeil) — יוֹהֶנס בּוֹקְסְטוֹרְף הזקן (1564–1629), פרופסור לעברית בֶּבְנָל ומחבר "בית הכנסת היהודי" והמילון הארמי-תלמודי-רבני — הוא "מילונו התלמודי" שדְּלִיטְשׁ מזכיר בפרק ז'; ויוֹהֶנְס בְּרִיסְטוֹף וּבֶנְגִייל (1633–1705) מאֶלְטְדוֹרְף, שבספרו *Tela ignea Satanae* (1681) הדפיס כתבי פולמוס יהודיים נגד הנצרות בצירוף תשובות. שניהם נוצרים ולא אוהדי יהדות, ובכל זאת עבדו במקורות עצמם — וזו נקודתו של דְּלִיטְשׁ: מאז ימיהם משמש התלמוד מכרה לידיעת קדמוניות ישראל, ואילו רוֹהֶלִינג נוהג כאילו לא נכתבו.

קְלִיטְפּוּט וְשֶׁטֶגֶן (wie Lightfoot und Schöttgen) — ג'ון לִיטְפּוּט (1602–1675), חוקר עברית אנגלי, ו־בְּרִיסְטְיָאן שֶׁטֶגֶן (1687–1751) הסקסוני — שניהם חיברו "שעות עבריות ותלמודיות" (*Horae Hebraicae et*

Talmudicae), פירושים לברית החדשה מתוך ספרות חז"ל. הם המופת שדְּלִיטְשׁ מציב: חוקרים נוצרים שקראו בתלמוד כדי להבין את עולמו של ישוע, לא כדי ללקט ממנו כתב אישום.

מָרְקוּס מוֹרִינוּס (Marcus Morinus) — מָרְקוּ מְרִינִי מְבַרְשֶׁה (1541–1594), חוקר עברית איטלקי ומצנזר מטעם האפיפיור, שעל פיו נערכה הגהת התלמוד לאחר ועידת טְרֶנֶט. הטענה שבפי דְּלִיטְשׁ היא טענת סתירה פנימית: כנסייתו של רוֹהֶלִינג עצמה התירה להדפיס את התלמוד לאחר שטוהר, וציננה שמעתה אפשר לקרוא בו לא רק בלא פגיעה באמונה אלא אף לתועלת — ואילו רוֹהֶלִינג מוצא באותו ספר כתב־היתר לרצח ולשבועת שקר.

צוֹנֶז, רֶפְפוֹרְט, לוֹצֶאטוֹ וְשְׁטֵינְשְׁנֵידֶר (Zunz, Rapoport, Luzzatto, Steinschneider) — ארבעת מייסדי מדע היהדות: לְאוֹפּוֹלְד צוֹנֶז (1794–1886) בברלין, שלמה יהודה רֶפְפוֹרְט (ש"ר, 1786–1867) בפראג, שמואל דוד לוֹצֶאטוֹ (שד"ל, 1800–1865) בִּפְדוּכָה ומוֹרִיץ שְׁטֵינְשְׁנֵידֶר (1816–1907), אבי הביבליוגרפיה העברית. "בסיועם של מלומדים נוצרים, שאני רשאי למנות את עצמי עמהם" — דְּלִיטְשׁ אינו מתנשא כאן אלא נמנה בעצמו: הטענה היא שקיים מקצוע, ורוֹהֶלִינג עומד מחוצה לו.